

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 115 (17444)

2007 чылдың
СЕНТЯБРЬ 18,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 4 рубль.

Чазак Даргазының ажыл-албаны

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫ КАЛБАРТЫР, ИНВЕСТОРЛАРНЫ ХААРА ТУДАР

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.В.Кара-оол республиканың массалыг информация чепсектеринин журналистери-биле парлалга конференциязын дүүн, сентябрь 17-де, эрттирген. Кыдатка чоокта чаа ажыл-албан кылып чораанының түннелдерин ол чугаалап берген.

Кыдаттың Пекин таварты Сямзын хоорайга ужуп четкеш, оон автобус-биле «Лунсин» компанияның пакет актылары бар «Цзыцзинь» корпорацияның даг болбаазырадыр комбинадынга четкен. Кол сорулгазы болза республика улуг ажур-дузалыг айтырылганын шиттирлээри турган. Хуусаа кыска болганы-биле делегация кижигүннери кончук чай чок ажылдаан. Амгы үеде «Лунсин» компаниязы Кызыл-Даштыгының казымал байлактарын болбаазырадыр лиценция дугуржулгалыг болуп турар. Бо казымал байлактарны шингээди алгырга, Тываның келир үеде социал экономиказын хөгжүдеринге, экологиязын камгалаарынга улуг салдарны чедирер ажур-дузалыг болуп турар. Тываның эрге-чагыргазы бо инвестиция төлевилелин шингээди алгырынга хамаарылганын илередир сорулганы салган. Ол казымал байлактарны шингээди ап эгелээрге, бойдуска улуг когаралды чедире бээринге хамаатылар каразып, сестип, маңаа хамаарыштыр саналдарын кирип турар Ынчангаш бо айтырыгны ханы өөренип көөрү, бойдусту

камгалап арттырарда чүңү кылырын, кандыг хемчеглерни алгырын тодарадыры, компанияның техника, дериг-херекселдер-биле хандырттынганын илередир, кижигүн кайы хире ажылгап турарын ылавылап билип алгыры чугула болу берген. Бо казымал байлактарны шингээди алгыр чер орук, электри чырыгы болгаш өске-даа ажылдаарынга, чурттаарынга кандыг-даа таарымчалыг байдалдар чок ырак тайгада турар, ону бо компания долу акшаландырып шыдаар бе, кадрлары кайы хирел база өске-даа бо улуг ажылды кылып шыдаар шыдалы кандыгыл, бо айтырылганы тодарадыр алгыры база херектиг болганын Чазак Даргазы тайылбырлаан.

Өске-бир кол сорулга болза энергетика талазы-биле республиканың айыыл чок чоруун хандырыры чугула болуп турарын ол айтырган. Ында четпестерни, тодаргай чүңү кылырын Айыткалында тодаргайлаан. Кызыл хоорайда чылгы чедишпес, Шушенскинде ап турар электри күжү республиканың негелдезин хандырып шыдавастан. Ынчангаш ону шиттирлээри-биле акша курлавырын

журналистерге таныштырган. Хөмүр-даш-биле ажылдаар электростанциязынга баргаш, оон арыг-силини, бичии-даа хөмүр хир-чамы көрбээнин, ажылдакчылары ак халаттарлыг ажылдап турарын, хоолайлардан хирлиг кара ыш үнмээнин магадаан. Чес болбаазырадыр рудник руданы каскаш, ону тускай оңдарга сугга чуур, ол хирлиг сугну кайнаар-даа агыспас, хемнер, суглар чүдетпес, доктаамал ажылгап турары бойдусту камгалаарынга улуг ажыктыг болуп турарын ол чугаалаан. Ону биске нептередире ажыктыг болурун, Кыдатка чораанывыс бистиң ажыл-чорудулгавыска ажылгап болур эки арга-дуржулганы бергенин айтырган.

Шолбан Кара-оол кыдаттарның чаа болбаазыраңгай технологияны ажылгаар, нептередир талазы-биле делегейде көскү черни ээлеп турарын бадыткап чугаалаан. Тывага цемент заводу тудар дээрге, орта чамдык кижилер удурун турган, ам ону тудар база бар, агаар-бойдусту бокалдырбайн чаа технология езугаар тудар аргалар тургустунган. Рынок экономиказынче шилчээн үе-

де акша-тегерикти ажылдап алгыры чугула болу берген, ынчангаш республиканың улутпурун хөгжүдеринге инвестицияны калбаа-биле ажылгаар, ылаңгыя казымал байлактарлыг черлерни шингээди алгыр, байлактар хумагалыг ажылгаар, бойдусту камгалаар. Мындыг болганда, чаа тудугларның, бүдүрүлгелеринин республиканың хөгжүлдезинге ажур-дузалыг чонга тайылбырлаары чугула болуп турарын Чазак Даргазын айтырылганы журналистер салгаш, чогуур харыларны алган. Курдуманың депутатын чангыс кандидатты депшидеринин дугайында айтырыгны салган. «Чангыс демниг Россия» партиязының Тывада салбыры ындыг саналды үндүрген, чүге дээрге Тывадан Курдумага депутат херек, ону шупту партияларның салбырлары демнежи алгаш, соңгу алгыры чугула болуп турар, ол кончук төлептиг кандидатты шилип алгаш, удавас адаар деп харыны Шолбан Валерьевич берген.

Оон-биле парлалга конференциязы доозулган.

***

Шолбан Кара-оол Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттары-биле ужурашкаш, хоорай мэрин сонгуурга хамаарыштыр чугааны кылганын парлалга конференциязының киржикчилеринге дыңнаткан. Республика найысылалының мэри дээрге, кончук улуг албан-дужаал болуп турар, аңаа кончук төлептиг кижини сонгу алгыры чугула айтырыг, ынчангаш Чазак ынаар улуг кичээгейни салып турарын чугаалааш, депутаттарның конкурс комиссиязын тургусканын шын эвес, ол №131 Федералдык хоолууга дүшпес, хажыдышкын болган, аңаа прокурор удурланган. Хоорайның мэрин канчаар сонгуур бөгүн болур сессияга депутаттар шиттирлээр деп, түннелинде Чазак Даргазы журналистерге дыңнаткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруу.

КҮРҮНЕ КОМИССИЯЗЫ ХҮЛЭЭП АЛГАН

Эрткен чылын Каа-Хем кожуунуң Дерзиг хемде турган ыш көвүрүг билдинмес чылдагаан-биле эрттен калган. Сизим дээн ышкаш Каа-Хемниң бажында чурттакчылыг суурлар-биле орук харылзаазы үзүлгөн турган. Аргыжылганы үзүктелдирбези-биле ынчангы турган республиканың Орук агентилели түр аргыжылганың демір көвүрүүн кылган.

Эрткен чылдың чайдан эгелээш, республиканың Орук агентилели-биле керээ езугаар чаа төлевилел-биле кылдынган ыш көвүрүгнү «Көвүрүг-тудуг эргелели» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези (директору В.И.Нарольский) кылып эгелээш. Көвүрүгнүң төлевилелин дөзевилел-төлевилел бюрозу «Дороги» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези (начальниги В.А.Муровцев) кылган.

Көвүрүгнүң техниктиг характеристиказын алгырга, оон узуну 74,18 погон-метр, ыштан кылган, дөзевилел езугаар өртээ 8400

млн. рубль, республика бюджетиниң акша-хөреңгизи-биле тудуп дооскан.

Көвүрүгнү кылыр материалдар талазы-биле Дерзиг-Аксында А.Бочкаревтун хуу бүдүрүлгези улуг дузаны чедиргенин көвүрүгнү кылыр талазы-биле «Көвүрүг-тудуг эргелели» ККБ-ниң мастери Владимир Калбакович Ховалыг чугаалап турду.

Орук тудуунда эң-не нарын конструкциялыг тудуг — көвүрүг тудуу болур. Ынчангаш көвүрүг тудуунга ажылдап чоруур ажылчыннар үш-дөрт холушак мерге-

жилдерлиг болур. Владимир Калбаковичниң бригаданың ажылчыннары база ындыг болду. Бо көвүрүгнү кылырынга шылгаргаан ажылчыннарга Саян Анчимааны, Аркадий Чаш-оолду, Аран-оол Монгушту, Эрес-оол Монгушту, Аяс Кууларны хамаарыштырып болур. Оларның бедик мергежилдиг күш-ажылы-биле көвүрүг ынарлыг-ла кылдынган.

Көвүрүгнү ажылгалга киргениниң байырлыг ажыдышкыны сентябрь 15-те Дерзиг хемге болур турган. Ол-ла хүн Кызылдан көвүрүгнү хүлээп алгыр күрүне комиссиязының даргазы «Тыва автоорук» күрүне албан чериниң кол инженери Т.А.Намзырай баштаан күрүне комиссиязының кижигүннери Дерзиг-Аксынга чеде бердивис. Ол хүн Каа-Хем кожуунуң девискээринге канчаар аажок суг-

гур чаашкын чаап турары-биле чаа көвүрүгнү ажылгалга киргениниң байырлыг ажыдышкыны болбаан, ынчалза-даа күрүне комиссиязы көвүрүгнү бүгү талазы-биле шылгал көргөш, хүлээп алганының дугайында актыга атты салган.

«Тыва автоорук» эргелели бо чайын Бүрэн хемде чаа көвүрүгнү база ажылгалга кирген. Бо ийи дугаар көвүрүг болуп турар. ТР-ниң Чазаның Даргазы Кызыл — Сарыг-Сеп аразында автоорук талазы-биле улуг чемелелди кылган турган. Бо хүннерде ол орукта улуг септелге ажылдары чоруп турарын ол чорааш көрдүм. Чазак Даргазының шүгүмчүлелинде орукчулар чогуур түннелди үндүргөн болуп турар.

Сергей ХЕРТЕК.

Интернеттен медээлер

ДЭЭДИ ШАННАЛ —
ТЫВА

МУЛЬТФИЛЬМДЕ

Иркутск хоорайга тус-тус бөдүүн тырттырыкчылар аразында болуп эрткен «Балык кара» деп IX национал фестивалга Бай-Тайга кожуунуң Тээли суурнуң чурттакчызы Виктор Иргиттин «Төрүттүнүшкүн» деп мультфильми Дээди шанналга төлептиг болган. Бай-тайгажы мультфильмдеринин ажылы Москваның, Санкт-Петербургуң, Пермьниң, Екатеринбургтуң, Новосибирскиниң болгаш Россияның өске-даа хоорайларының кинематографистеринин конкурска киригени 122 фильмнеринин аразында эң тулганы деп үнелеткен.

Ынчангаш тыва мультфильм Россияны төлээлеп, Улан-Батор хоорайга сентябрь 15-те болган делегей чергелиг фестивалга киришкен.

ТКУ-НУҢ РЕКТОРУНУҢ
ОРАЛАКЧЫЗЫ
ТОМУЙЛАТКАН

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол Тываның күрүне университетинин эртем чөвүлелинге ректорнуң ораалакчызының албан-хүлээлгезин күүсүдир филология эртемнеринин доктору Юрий Прохоренкону таныштырган. Истелге адаанда турар эрги ректор Николай Дубровскийге хамаарыштыр чогуур органның үндүргөн шиттири чокта чүңү-даа чугаалаары болдунмас дээрин Чазак Даргазы айтырган.

Чаа кандидатурага хамаарыштыр шиттирин Россияның Өөредилге талазы-биле агентилели хүлээп алган.

ХЕЙ-АЪТ ТУКТАРЫН
КИИСКИТКЕН

Сентябрь 15-те Дөгээ-Баарында «Ум мани паг ме хум» деп тарина-бижиктин бетти баарынга хей-аът туктарын киискидер «Лунгга» деп улуг езулалды Тываның сарыг шажынчылары эрттирген. Кижиниң хей-аъдын киискидер хей-ле туктарны ол хүн Кызылдың чурттакчылары ында аскаан.

Хей-аъдын көдүрерин болгаш Ыдыктыг XIV Далай-Лама башкыга узун назы күзүн тыва буддистеринин муң-муң туктары ам ында киискип турар. Мындыг улуг езулалды Гюдмед хүрээзиниң лама-башкылары эрттирген.

Мөңгүн-Тайгадан

ЧЫРЫК АЙТЫРЫ
БЕРГЕДЭЭНИНДЕН...

Эрткен неделяда Мөңгүн-Тайга кожуунуң дизельдиг электр станциязы үрелгенинден чурттакчы чоннуң хлеб, суг, чырык хандырылганы берге байдалга таварышкан. Хуу хлеб быжырап ийи-үш хире черлерин арга-шинээ бүгү кожууну хандырырынга канчап-даа чедишпес.

Амгы бо сайзыраңгай үеде чырык чокта, кожуунуң чүгле чурттакчы чону эвес, уруглар албан черлери, ол-бо организацияларның эът, сүт, балык дээш, өске-даа продуктулар шыгаар соодукчулары ажылдавастан. Бистиң корр.

ЫДЫКТЫГ ЧЕРДЕ ЫДЫКТЫГ СУВУРГАН

Тыва Республиканың болгаш Тес-Хем кожуунун социал-экономиктиг хөгжүлдесинге улуг үлүүн кириген, Тывада атсураа алган, чонга билдингир, «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунда ады кирген, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, ийи Ленин, Октябрь Революциязы, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнериниң эдилекчизи, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутаты чораан Иван Симчитович Данзурун бо чылдың сентябрь төнчүзүнде 80 харлаар.

«Мен күш-ажыл кылып шыдаар чылдарымда күрүнемге, төрөл чонумга ажыктыг үлө-херекти бүдүрүп, ылаңгыя малды өстүреринге биче-даа бол, үлүүн кириримге, мээң күш-ажылымны күрүнем, чонум бедии-биле үнелээш, шаңнал-макталга, ат-алдарга чедирген. Ол дээш сеткилим ханып, өөрүп чоруур мен. Ам назы-харым улгадып, сезен харлай бердим, чоорган болган чонумга турскаал кылдыр бир-ле эки чүведен кылып кагзымза, чүңү кылзымза эки ирги, ол сагыш-сеткилимни доюлдуруп чор» деп, оолдарына, уругларына, чоок төрөлдериңе И.С. Данзурун чугаалаан. Шупту сүмөлөшкөш, суворган туттуруп каары чогуучалыг деп түңнелге келгеннер. Ыдыктыг суворган дээрге аас-кежикти, өөрүшкүнү, узун назынны, кадыкшылды, эп-найыралды, ажилга, өөрөдигеге, өг-бүлеге чедишкннерни эккээр, хей-адын бедидер, эки чүүлдерни өөскүдөр, ыдык күзөлдө чедирер. Ол ышкаш хилинчек-човалаңны, аарыг-аржыкты, озал-ондакты, аас-дылды, маргылдааны болгаш өске-даа үлгедиглерни чавырылдырар, эвээжедир, чок кылып, арыглаар.

Алдарлыг малчынның эгелээшкин республиканың Камбы-лама эргелели, кожуун чагыргазы деткээн. Лама-башкылар-

биле суворганы каяа тударын сүмөлөжирге, Тываның шаандагы төвү турган, сарыг шажынны непередиринге улуг рольдуг болган Самагалдай хүрээзиниң турган черинге тудары төөгү талазы-биле уjur-дузалыг деп шийтпирге келген. Ынчангаш аңаа ыдыктыг суворганы Иван Симчитович бодунуң күсели-биле туттурган. Ону Эрзинниң, Тес-Хемниң аныяк тудугжулары Камбы-лама эргелелиниң, ылаңгыя лама-башкы Буяның арга-сүмези, дузазы-биле кыска хуусаада туткан. Суворганы тударына 165 муң рубльдиң чарыгдалын үндүргөн.

Суворганың сентябрь 14-те

болган байырлыг ажыдышыкынынга хөй кижичыылган. Оларның аразында Тываның Камбы-лама-

зы Джампел Лодой баштаан лама-башкылар, ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттары, Тес-Хем кожуун чагыргазының удуртулгазы, Самагалдай суурнун, Тес-Хемниң сумуларының чүдүкчүлери, Тес-Хем чурттуг республиканың янзы-бүрү булуннарында ажилдап-чурттап чоруурлар, чалаткан күш-ажылдың хоочуннары болгаш өскелер-даа бар.

Камбы-лама Джампел Лодой удурткан лама-башкылар суворганы ыдыктап, ном номчуп, мөргүл кылып, саңны салган соонда, ооң байырлыг ажыдышыкыны болган.

Камбы-лама сөс алгаш, Тывага сарыг шажынны непередир суртаалдаарына улуг рольду ойнаан бир төөгүлүг черинде сурагылыг малчын Иван Симчитовичниң эгелээшкини-биле чонга, бо черге эки чүүлдерни бээр ыдыктыг суворганы ажитканы-биле чыылганнарга байыры чедиргеш, Тес-Хемчилерге ак орукту, амыдыралы тодуг-догаа, чер-чуртту чечектелип турарын күзээ.

«Бүгүдөгө буян чедирер суворганы туттурганыңар дээш Си-

байыр чедирген бижиин И.С. Данзурунга тывыскан.

«Суворган тудар дээн мээң эгелээш-кинимни төрөл чонум деткээн, ачы-дузазын, деткимчезин чедирген, ол дээш четтирдим, кайгамчыктыг ажылышчы чонумга, буянын ажы-төлүмгө бүгү-ле эки салым-чолду күзөдим» деп, бодунуң чугаазына Иван Симчитович онзалап демдеглээ.

Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы Владимир Орус-оол Тывага төөгүлүг уjur-дузалыг болган Самагалдайда суворганың ажыдышыкыны Тывага Камбы-лама эргелели тургустунгандан бээр 10 (1997 чыл, сентябрь) чыл болган үезинде болуп турары база ханы уткалыын айткан. Самагалдай хүрээзи сарыг шажынны непередир херекке улуг рольдуг болган, ол хүрээни туттурарын чоокку чылдарда эгелээрин ол даңгыраглаан.

Тываның ат-алдарлыг кижизи Иван Симчитович чонунуң амыдырал-чуртталгазы каас-коя, тодуг-догаа, чериниң чечээ, байлаа элбек болзун дээш суворганы туткан.

Хажызындан харап кээрге, Хана хээлиг Самагалдай.

Дооразындан харап кээрге, Торгу хээлиг Самагалдай — деп, чоннуң ырлажып турары дег Самагалдай каас-шеник, бай болурун ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Борис Балчы-оол йөрээген.

Күш-ажылдың хоочуну Алдын-кыс Комбу сөс алгаш, Бурган башкының өөрөдигин непередир чоруур суворганы туткан Иван Симчитовичке өөрүп четтиргенин илереткен. Суворган ажыктыг, ооң чижээне Эрзинни киригеш, ында байдал эки талазынче эргилгенин чугаалаан, ынчангаш сарыг шажын өөрөдигин суртаалдаарын экижидерин саналдаан.

Тываның алдын-хааннар үезинден бээр төөгүлүг черинде сарыг шажынның суворганын хоочун малчынның чонунга турскаал кылдыр тутканы улуг уjur-дузалыын уран чүлдүн хоочуну Клара Сагды чугаазына демдеглээш,

Тыва кижилерниң ажыл-ишчизин, талантылыын, төлептиг мезү-шын-арлыын, чаражын мактааш, орта турскааткан шүлүүн номчаан.

Лама-башкы Амир, Тес-Хем чурттуг Александр Санчат суворган ажыдышыкынында чүве чугаалаан. Самагалдайның төөгүзүндөн алырга, Тываның эрге-чагыргазының, сарыг шажынының, садынының төвү турганын, бо черден кайгамчыктыг төлептиг ажылышчилер үнгенин А.Санчат чугаалааш, чаа хүрээни тударына идепкейлиг киржирин аазаан.

Суворган ажыдышыкынын башкарып эрттирип турган Нина Данзурун тудугжуларга, суворганы тударына дузалаан бүгү-ле кижилерге, лама-башкыларга ачазының өмүнээзинден өөрүп четтиргенин илереткен. Суворганы тударына ат-алдарлыг малчынның уруу «Чодураа» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинин директору Дарисю Ивановна Данзурун улуг организакчы ажылды кылып, ачазына ачы-буяны чедирген.

Суворганың мурнуу талазында мрамор-маны дашта «Ыдыктыг суворганы Иван Симчитович Данзурун 80 харлаанында төрөл чонунга белек кылдыр 2007 чылдың сентябрь 14-те туттурган» деп бижээ.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН
тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА АЖЫЛ ТӨЛЕВИРИНИҢ АДАККЫ ХЕМЧЭЭЛИНИҢ ДУГАЙЫНДА ДЕВИСКЭЭР ДУГУРЖУЛГАЗЫ

Республиканың социал-күш-ажылчы хамаарылгаларны өйлөп-таарыштырар талазы-биле үш талаалыг комиссияның — Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациязының, Ажыл берикчилериниң республика каттыжышыкынының, Тыва Республиканың Чазааның (моон ыңай Талалар) төлээлери Россия Федерациязының Күш-ажыл кодексиниң 133.1 чүүлүн Тыва Республиканың девискээринге боттандыраар сорулга-биле бо Дугуржулганы дараазында көрдүнгөн барымдааларга чарган:

1. Талалар 2007 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп Тыва Республиканың девискээринде ажилдап турар (федералдыг бюджеттен акшаландырып турар организацияларның ажилчыннарындан аңгыда) ажилчыннарга күш-ажыл төлевериниң адаккы хемчээлин айда 2300 рубль кылдыр доктаадыр.

2. Бо Дугуржулга езугаар доктааткан күш-ажыл төлевериниң адаккы хемчээлинче компенсация, деткимче төлеверлер болгаш немелер, аңаа ажилдаанындан өске байдалдарга ажилдааны дээш төлеверлер

база кирер.

3. Бо Дугуржулга езугаар доктааттыг күш-ажыл төлевериниң адаккы хемчээлин хандыраары:

республика бюджетинден акшаландырып турар организациялар — Тыва Республиканың республика бюджетиниң, бюджеттен дашкаар хөреңгилерниң база сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кирип турар ажил-чорудулгаларның күсели-биле;

тус чер бюджеттеринден акшаландырып турар организациялар — тус чер бюджеттериниң, бюджеттен дашкаар хөреңгилерниң база сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулга кирип турар ажил-чорудулгаларның күсели-биле;

өске ажил берикчилери — бодунуң хууда хөреңгилериниң күсели-биле.

4. Бо Дугуржулганы чарганы-биле холбаштыр моон мурнунда доктааттыг турган тариф ставкаларын, шалыңнарны (албандуужаал шалыңнарын), күш-ажыл төлевериниң ставкаларын база компенсация төлеверлерин (компенсация чергелиг немере төлеверлерни, ооң иштинде аңаа ажилдаанындан өске байдалдар-

га ажилдааны дээш, онза климатыг байдалдарга ажилдааны дээш төлеверлерни) эвээжедип болбас.

5. Бо Дугуржулга ону чарарына киришкен ажил берикчилеринге база Тыва Республиканың девискээринде ажил-чорудулгазын боттандырып турар Дугуржулгага киришпез ажил берикчилеринге күштүг болур, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызына бижимел хевирге ойталаан чылдагаанын айткан бижик кирибзэн ажил берикчилери Дугуржулгага ыңдыг саналды албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп 30 хонук хуусаа дургузунда каттыжар.

6. Бо Дугуржулганың күсел-десин контрольдаарын, ону боттандырып турда тургустунуп келир чөрүлдээлиг айтырыгларны шийтпирлээрин республиканың социал-күш-ажылчы хамаарылга-

ларны өйлөп-таарыштырар талазы-биле үш талаалыг комиссиязы, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы боттандыраар.

7. Бо Дугуржулганың негелделерин хажытканы дээш буруулуг болган талалар (тус-тус кижилер) амгы күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар харысалганы чүктээр.

8. Бо Дугуржулганы чарарына киришпез күш-ажыл берикчилеринге аңаа каттыжарын айткан саналдарлыг сөзүглелди «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга Талаларның аңаа ат салганы хүнүнден он хонук хуусаада парлаар.

9. Бо Дугуржулга 2007 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп күштүг болуп кирген болгаш чаа Дугуржулга чарарына чедир күштүг болуп артар.

Тыва Республиканың Чазаандан Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.С.ИРГИТ.

Тыва Республиканың ажил берикчилериниң каттыжышыкынында «Суг дамчыдар-канализация системазы» КХН В.Н.ФАЛАЛЕЕВ.

Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациязы девискээр каттыжышыкынындан ооң даргазы Л.О.БУРБУЧАП.

2007 чылдың сентябрь 6.

КАРАЗЫТТЫРГАННАР ТУТТУРГАН

Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Айыыл чок чорук чөвүлелинден келген медээ езугаар алырга, сугжу-туристерге халдашкын кылган Тере-Хөл кожуунунуң чурттакчылары — дөрт аныяк кижитуттурган.

Август 21-де, Москвадан келген, хөй кезини школачылардан тургустунган сугжу-туристерге оларның турлаанга ок-боолуг халдашкын болганын сагындыраалы. Халдакчылар кыжанып тургаш, школачылардан турисчи дериг-херекселдер болгаш амы-хууда эт-септи хунаап аппараттар.

Халдашкын дугайында билдиришкнни туристер Москваже чана бергеш бижээ. Аңаа хамаарыштыр Россия Федерациязының КК-зиниң 162 чүүлүнүн 2 кезээ-биле (ок-чемзек ажылгап хөй кижиниң дээрбедээшкин кылганы) кеземче херзэн оттурган. Истелгенин чорудуун Чазак Даргазы бодунуң контролонга алган.

Амгы үеде туттурган каразыттырганнардан туристерниң эт-сепин хавырганы билдинген: шак, волейбол бөмбүү, туристич балды, капрон хендир дүрүглери.

«Тува-Онлайн» ИА.

СОЛУННАР ДОПЧУЛАЛЫ

«Тувинская правда»

(редактору Анна Лачугина)

Сентябрь 6-да (№105) солунда күш-ажылдын, тудугнун хоочуну Мам-оол Хертектиң «Тудуг кылыры – үрегдээри эвес» деп чүүлү үнген. Назынының хөй чылдарын Тываның тудугларынга берген тускай эртемниг номчукчу Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Улуг Хуралга Угуулгазын кичээнге ийил таныжып көргөш, бодунун саналдарын бо чүүлде илереткен. «Тудуг индустриязы чокта республиканың келир үези турбас» деп ол бижип турар. Ажыл-агыйның тудуг адыры дээрге бедик сайзыралдыг тудуг индустриязының бүдүрүлгелери, муракчы технологияларны ажылгаан тудуг ажылының боду, чаа тудуг материалдарын, тудуг машиналарын болгаш механизмдерин ажылгаары бооп турар. А ол бүгү бистиң республикавыста барык чок: бар турган тууйбу заводтары, тудуг материалдары кылыр бүдүрүлгелер республика иштинде узуткаттыңан. Ол дээш кымга-даа харысалга онааваан.

Шак мындыг байдалга келгеш, чаңгыс тууйбуну безин улуг өртектеле Саян артындан сөөртүр ужурга таварышкан бис. Эртенги хүннү бодап, катап тудуг индустриязын тургузары негеттинип келген. Маңаа бир-ле дугаарында Чазактың талазындан чигелделиг чээли акшаландырышының бо адырга шиитпирлээри чугула. Автор каяа, кандыг биче тууйбу заводтарын тудуг ап болурун айткан. Херек ужурлуг дой-довурак кайда-даа бар. Тудугга хергелээр ыяш-даш эгээртинмес. Тудуг кадрларын ТКУ-нун инженер-техниктиг факультеди белеткеп турар, мында 5 башкы техниктиг эртемнерини кандады. Бо институтта кедергей эки тудуг лабораториязы бар. Эртем талазы-биле бо хире чепселгенде, оларга тудугнун кандыг-даа мини-цехтерин төлөвилелдедип ал болур. Кызылдын автоорук техникумун чыл бүрүдө 30 хире тудуг техниктери база доозуп турар. Республикада тудуг талазы-биле ортумак, дээди эртемниг кадрлар бар.

Тудуг ажылын катап диргизип ап боор барымдаалар хөй. Аңаа шаптыктап турар чүве – тудугнун удуртулгазында. Олар боттары бир дүжүлгеден өске дүжүлгеже шилчип, түңнели чер албас тендерлиг «садыглаашкынар» эрттирип турарлар. ТР-ниң Чазаанда бо адырда өскерлишкыннерни кылып боор күчү бар дээрзинге автор бүзүрелдиг. Тудуг шимчevesке, хоорай, суурлар-даа сайзыравас, арат-чонувус-даа бажың-балгатка чединмес чүвези оозунда. Автор бо чүүлду номчукчуларга кончуг чедингир, билдингир база ажыктыг кылдыр бижээн.

«Тываның аныяктары»

(редактору Мира Конгул-оол)

Бижикчи М.Сай-оол (№26) «Таксиниң маңы» деп чүүлүнде Кызыл хоорайда улуг айтырыг үндүрүп келген «Газель» деп бичи автобустар чоллаачыларының ажылының дугайында бижээн. Олар акша ажылдап аар сорулгалыг хоорай иштинге орук шимчээшкенинге улуг айыылды тургузуп турарлар. Сибирь хоорайларының кудумчуларында пассажирлерни

улуг автобустар сөөртүп турар. Чүгле Кызылда ол ажылды маршруттуг таксилерге онаап каан. Автор хоорай чагыргазындан, Пассажирлер АТП-зиниң удуртулгазындан улуг автобустарны чүге ажылгаары турарын билип алыксаан айтырыглар салган. Бо айтырыг чүгле аныяктарны эвес, республиканың улуг-бичи чонун дүвүредип турар.

КТРК «Тыва»

(директору Роман Тас-оол)

Сентябрь ай эгезинден бээр «ВЕСТИ-Тыва», «ВЕСТИ-Тыва черде» деп орус, тыва дылда теле-дамчыдылгаларда чаңгыс болушкунну каш-даа хүн дамчыдып турар апарган. Сентябрь 13-те эртен агаар байдалын 4 катап катап-тааннар. Чаа медээлер дамчыдылгасы кыска турда-ла, оларның аразынче элээн каш минута рекламалар база кире бергенер.

Теле-көрүкчүлерге мындыг дамчыдылгалар элдепсинишкени болгаш хомудалдыг байдалды тургузуп турар.

ТР-ниң Чазааның Даргазының парлалга албаны.

Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулда мурнунда суртаал ажылын чорударына парлалга шөлүн, эфир шагын албан бээринге Тыва Республиканың девискээринде үнүп турар регионалдыг күрүнениң телерадио-дамчыдылганың организацияларының болгаш парлалга үндүрүлгелериниң база муниципалдыг парлалга үндүрүлгелериниң редакцияларының ДАҢЗЫЗЫ (массалыг коммуникацияларның адырына болгаш культураның салгалын камгалаар хоойлужудулганы сагыыры дээш хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанның Ортаа-Сибирь эргелели берген)

1. «Шын» солун (Правда). Солуннун тургузукчузу ТР-ниң Чазаа. Редакцияның адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

2. «Тувинская правда» солун. Солуннун тургузукчузу ТР-ниң Чазаа. Редакцияның адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

3. «Тыва Республика» солун. Солуннун тургузукчузу ТР-ниң Культура болгаш информация политиказының яамызы, ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы. Редакцияның адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу кудумчузу, 100.

4. «Эне сөзү» солун. Солуннун тургузукчузу ТР-ниң Чазаа. Редакцияның адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

5. «Улуг-Хем» солун. Солуннун тургузукчузу ТР-ниң Культура болгаш информация политиказының яамызы, Улуг-Хем кожуун чагыргазы. Редакцияның адреси: 668210, Шагаан-Арыг хоорай, Октябрьская кудумчузу, 2.

6. «Тываның аныяктары» солун. Солуннун тургузукчузу ТР-ниң Культура болгаш информация политиказының яамызы. Редакцияның адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

7. «Башкы» журнал. Журналдың тургузукчузу: ТР-ниң Культура

болгаш массалыг коммуникация яамызы, ТР-ниң Өөредилге яамызы. Редакцияның адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

8. «Сылдысчыгаш» солун. Солуннун тургузукчузу ТР-ниң Культура болгаш массалыг коммуникация яамызы, ТР-ниң Өөредилге яамызы. Редакцияның адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, 100.

9. «Хемчиктиң сылдызы» солун. Солуннун тургузукчузу ТР-ниң Культура болгаш массалыг коммуникация яамызы, Барыын-Хемчик кожуун чагыргазы. Редакцияның адреси: 668040, Барыын-Хемчик кожуун, Кызыл-Мажалык суур, Буян-Бадыргы кудумчузу, 43.

10. «Чаа орук» солун. Солуннун тургузукчузу Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазы. Редакцияның адреси: 668110, Чадаана хоорай, Ленин кудумчузу, 50.

11. «Таңды-Уула» солун. Солуннун тургузукчузу ТР-ниң Культура болгаш массалыг коммуникация яамызы, Таңды кожуун чагыргазы. Редакцияның адреси: 668310, Таңды кожуун, Бай-Хаак суур, Горький кудумчузу, 59.

12. «Улуг-Хем» журнал. Журналдың тургузукчузу ТР-ниң Чазаа, ТР-ниң Культура болгаш массалыг коммуникация яамызы. Редакцияның адреси: 667000, Тыва Республика, Шетинкин-Кравченко кудумчузу, 57.

13. ФККБ «КТРК «Тыва». Адреси: 667703, Кызыл хоорай, Горная кудумчузу, 31.

Спорт Спорт Спорт

ШАГДАА

АЖЫЛДАКЧЫЛАРЫ
МАРГЫЛДАШКАН

Тыва Республиканың ИХЯ-зынга сентябрь 6-7 хүннеринде амы-хуу бирги чер дээш пистолеттен кара боолаарына болгаш кросс маңнаарына маргылдаалар болуп эрткен. Ол Улуг-Хемниң оң талакы эрик талазында яамының боодалга кылыр чериниң чоогунга болган.

Аңаа күш структураларының Кызыл хоорайдан болгаш Чеди-Хөл, Өвүр кожууннарның ИХЭ-леринден келген ажылдакчылар – шупту 40 ажыг кижии киришкен. Эр улус Макаровтуң пистолетинден кара боолаарына болгаш 5 км хемчээлге маңнаарына маргылдашкан, а уруглар базала ындыг боорда, маңнаар хемчээли 3 километр.

Тиилекчилерни назы-хар бөлүктөрүнүн аайы-биле үндүрген: 30 хар чедир назылыглардан бирги черни ИХЭ-ниң ажылдакчызы А.Б.Иргит, 35 хар чедир назылыгларга ведомстводан дашкаар камгалал килдизиниң ажылдакчызы С.Н.Исаков, 40 хар чедир назылыгларга милицияның онза даалга күүседир отрядындан С.Ч.Сат, 40 хардан улуг назылыгларга Чеди-Хөл кожуунун ИХЭ-ден Ю.Б.Куулар шылгараан. Уруглардан 1-ги черни Кызыл хоорайның ИХЭ-ден Б.В.Монгуш чаалап алган.

Шупту тиилекчилерге грамоталарны болгаш акша шаңалдарын тывыскан.

Тыва Республиканың ИХЯ-ның парлалга албаны.

Профөөредилге —
эртем-билиг,
мергежилче орук

Кызылдың № 4 профучилищезинге Тывада эге профессионал өөредилгениң айтырыгларынга болгаш оларның сайзыралына тураскааткан конференция эрткен.

Конференцияга илеткелдериниң кол угланышыкыны, уткашынары — техниктиг профессионал училищелерниң аталдарын, аңаа өөредилгениң, белеткелдини шынарын бедидери. Бир илеткелчинин санал турары-биле, «бисте эргелеп-башкарылга кавызында кижилер эңдерик хөй, а хол-биле ажылдап билир кижилер хөлчөк эвээш».

Аныяктарга ПТУ-га өөренири дээр-ле баар чер тыпааннарның оруу бооп турар. ПУ-ларже ДӨЧ-лерге, техникумнарже кирип чадааннар азы школага эки эвес өөренип чорааннар кирери чаңчыл апарган.

РФ-тиң ӨЯ-зының Эртем, инновация политиказының болгаш интеллектуал өңчүнү камгалаарының эргелелиниң начальниги Рамиль Харуновтуң бодап турары-биле «үзүктел чок өөредилгениң кокпазын» — эге өөредилгеден дээди өөредилгеже шилчилгениң аргаларын тургузар херек. Чижээ, ДӨЧ-лерге профессионал өөредилге черлериниң эң дээр доозукчуларына тускайлаан олуттарны арттыраары көөрү чугула.

Өөредилге черлериниң рейтингин чарлаарының практикаын уламчылаарын, училищелер дооскаш, бүдүрүлгелерде эки ажылдап чоруурларның чедишкыннериниң дугайын хөй бижип, чугаалаарының чугулазын конференцияга айткан.

Бистиң корр.

2007 чылдың август айда Тыва Республикага хереглекчилер
өртээниң индекизиниң дугайында

Хереглекчилер өртээниң индекизи айтыптыңан бөлүк барааннарның болгаш ачы-дузаның амгы өртөөн, эрткен үениң өртөөнге хамаарыштыр деңгеп турар болгаш чурттакчы чоннун бүдүрүлгеге хамаарышпас садып ап турар барааннарның болгаш ачы-дузанының өртөөниң ниити деңгелин үениң өскерилгени-биле бадыткап турар. Хереглекчилер өртөөниң индекизи чуртта инфляция чорудулганын бадыткап турар кол көргүзүлгелерниң бирээзи болур.

Хереглекчилер өртөөниң индекизинге үндезилеп санаан хереглекчилер бөлүүнүн барааны, чурттакчы чоннун болганчок-ла ажыглап турар барааннарның болгаш ачы-дузанын шилип алган бөлүү Россия Федерациязының шупту регионнарына чаңгыс аай турар.

Өртөө дээш хайгааралды ажылдап кылган барааннарның болгаш ачы-дузаны бөлүүнге, чурттакчы чоннун массалыг негелдезинге кирип турар барааннарны болгаш ачы-дузаны кириген. Чурттакчы чоннун херегелинге оларның элээн тааржып турарына дүүштүр шилилгени чоруткан.

Августа хереглекчилер өртөөниң индекизи 100,8 хуу болган, чыл эгезинден бээр — 105,4 хуу. Август айда аыш-чем барааннарының өртөө ортумаа-биле 0,8 хууга өскөн.

Август айда ногаа аймааның продукциязынга сезоннуг өртект батканы демдеглеттинген. Эң-не улуг өртект бадышыкыны капустага болган — 46,8 хуу, картофель болгаш морковь — 18,3

хуу, согуна — 13,0 хуу, банан — 8,3 хуу баткан болуп турар. Дагаа чуургазының өртөө бир айның иштинде 19,1 хуу өскөн, тараа далганы 14,1 хуу, макарон кылыгылары 12,6 хуу, чигир-8,5 хуу өскөн.

Куш ээдинге, хлеб болгаш хлеб булочка кылыгыларына, крупага, чинге-тараага, сметанага, быштакка, хөй-нитиниң чемненилге черлеринге өртектөр 1,1 хуудан 4,9 хууга чедир өскөн.

Чыл эгезинден бээр эң-не улуг өртектөр өзүлдези хлеб болгаш хлеб булочка кылыгыларына (24,7 хуу), тараа далганына (24,4 хуу), макарон кылыгыларына (23,2 хуу), картофельге (22,6 хуу), риске (20,9 хууга), эътке болгаш куш ээдинге (9,3) болган.

Бо чылдың август төнчүзүндө бөлүк аыш-чем продуктуларының адаккы өртөөн бир кижиге санаарга, 1648,9 рубль болган. Июльдун төнчүзү-биле деңгээрге, 4,4 хууга баткан, чыл эгезинден бээр алырга, 5,0 хуу өскөн.

Август айда аыш-чемге хамаарышпас барааннарның өртөө ортумаа-биле 1,1 хуу өскөн.

Чаа өөредилге чылының бетинде школа назылыг уругларның чамдык идик-хевиниң хевирлери, өөреникчи портфельдерниң болгаш кыдырааштарның өртөө 0,6 хуудан 4,6 хууга чедир өскөн. Тудуг материалдарындан цементиниң 7,3 хууга, сонга шилиниң, дилиг материалдарының, кара саазының өртөө 1,6 хуудан 2,1 хуу чедир өскени демдеглеттинген. Чик автомобильдерниң өртөө — 3,8 хуу, таакпы

кылыгыларының өртөө — 1,4 хууга өскөн

2007 чылдың январь-июль айларда өртектөрнүң улуг өзүлдези ювелир кылыгыларына (16,1 хуу), тудуг материалдарына (12,6 хуу), таакпы кылыгыларына (10,0 хуу), чуур болгаш аштаар дериг-херекселдерге (7,9 хуу), автомобиль бензининге (7,5 хуу) болган.

Август айда чурттакчы чонга төлевирлиг ачы-дуза чедирелгениң өртектери болгаш тарифтери ортумаа-биле 0,1 хуу өскөн. Август айда соодукчулар септелгезиниң өртөө (25,0 хуу) дыка өскөн. Баш кыргыыр черлерниң ачы-дуза чедирелгези 1,0 хууга, сыындак чок радио харылзааның өртөө — 0,4 хууга өскөн.

Чыл эгезинден бээр өртектөрнүң болгаш тарифтерниң улуг өзүлдези демир-орук транспортунга (41,4 хуу), профессионал өөредилгеге (39,8 хуу), школа назыны четпээн уруглар кижизидер черлерде (19,1 хуу), хоорайның телефон харылзаазында (11,1 хуу), медицинада (10,2 хуу), чуртталга-коммунал ажыл-агыйында (8,6 хуу) болганы демдеглеттинген.

Хереглек өртектөрнүн баазалыг индекизи административтиг, болушкуннар байдалдыг чамдык факторларның салдарына, өртектөрнүң кыска хуусаалыг деңгээлге өскерлишкыннерин үндүрүп турар, августа 101,4 хуу турган болза (чыл эгезинде — 105,3 хуу) дээн ышкаш.

Күрүне Статистиказының федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Федералдыг өңүгө хамааржыр суг объектилерин ажыглааны дээш төлеверни эргелеп-башкарар талазы-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеткен органының дугайында болгаш Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызының дугайында Дүрүмге немелделер кириер дугайында

2007 чылдың июнь 19 №684 Кызыл хоорай

Суг курлавырларының Федералдыг агентилелиниң 2007 чылдың апрель 2-де №59 дужаалына, Россияның Саң-хөө яамызының 2007 чылдың март 20-де №02-09-03/636 чагаазына, Суг курлавырларының Федералдыг агентилелиниң 2007 чылдың май 10-да «Суг объектилерин ажыглааны дээш төлеверни эргелеп-башкарарының дугайында» №МС-03-24/1688 чагаазына үндээлээш, Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызын федералдыг өңүгө хамааржыр суг объектилерин ажыглааны дээш төлеверни эргелеп-башкарар талазы-биле күүсекчи эрге-чагырганың төлээлеткен органы кылдыр тодарадыр.

2. Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың май 11-де хүлээп алганы №534 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызының дугайында Дүрүмге дараазында немелделерни кириер:

1) «Яамының бүрүн эргелери» дээн II кезээнге дараазында уткалыг 5.11.18 пунктуу немээр;

«5.11.18. федералдыг өңүгө хамааржыр суг объектилерин ажыглааны дээш төлеверни эргелеп-башкарар болгаш администраторнун албан-хүлээлгелерин күүседери:

Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга тургузар күрүнө албанының агентилели болгаш ооң тургузуунуң дугайында дүрүмнерни бадылаарының дугайында

2007 чылдың май 16 № 613 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2007 чылдың апрель 18-те үндүргени «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының структураларының дугайында» 9 дугаар Чарлыын күүседери-биле база чонну ажылга тургузарының дуза чедирер адырга Россия Федерациязының дамчыдып бергени бүрүн эргелерин күүседир ажылды Тыва Республиканың девискээринге үре-түнөөлүгү организастаары-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга тургузар күрүнө албанының агентилели болгаш ооң тургузуунуң дугайында Дүрүмнерни бадылаар.

2. Тыва Республиканың Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга тургузар күрүнө албанының агентилели Агентилелдин ажыл-чорудулгазының бүгү адырларына хамаарышкан хоойлу-дүрүм актыларының төлөвилелде-

2007-2008 чылдарда Тыва Республикага яды-түрөңги чорукту ажып эртериниң талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программазының Хайгаарал чөвүлелиниң дугайында Дүрүмү болгаш ооң составын бадылаар дугайында

2007 чылдың июнь 21 № 688 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2007-2008 чылдарда Тыва Республикага яды-түрөңги чорукту ажып эртериниң талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программазының Хайгаарал чөвүлелиниң дугайында Дүрүмү болгаш ооң составын бадылаар (каспырылгалаан).

2. Тыва Республиканың Чазаның дараазында доктаалдарын күш чок деп санаар:

— «2003-2006 чылдарда Тыва Республиканың девискээринге яды-түрөңги чорукту ажып эртер талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программазының Хайгаарал чөвүлелиниң дугайында» 2003 чылдың март 20-де № 143 доктаалдын 1 пунктузун;

— «2003-2006 чылдарда Тыва Республиканың девискээринге яды-түрөңги чорукту ажып эртер талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программазының Хайгаарал чөвүлелиниң составына эскерилгелер кириер дугайында» 2004 чылдың февраль 5-те № 147;

Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың июнь 21-де № 688 доктаалы-биле бадылаттынган

2007-2008 чылдарда Тыва Республиканың яды-түрөңги чорукту ажып эртериниң талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программазының Хайгаарал чөвүлелиниң СОСТАВЫ

Даваа К.Т. — Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыды, даргазы;
Глухов В.Г. — Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының бирги оралакчызы, даргазының оралакчызы;
Хомушук А.В. — Тыва Республиканың күш-ажыл болгаш социал политика яамызының кол специализи, харысалгалыг секретарь;
Бады Ч.А. — Тыва Республиканың Экономика сайыдының оралакчызы;

Тыва Республиканың чуртталга фондузунуң чуртталга бажыңнарын үнелээр талазы-биле Ведомстволар аразында комиссияны тургузар дугайында

2006 чылдың сентябрь 12 №1077 Кызыл хоорай

Федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр Тыва Республиканың хоойлужудулгазын

— федералдыг өңүгө хамааржыр суг объектилерин ажыглааны дээш төлеверниң хемчээлин санап үндүрери;

— суг объектилерин ажыглааны дээш төлеверни учетка алыры, кириилделерни хүлээп алганының дугайында шитпирлерни үндүрери;

— Суг курлавырларының федералдыг агентилелиниң удуртулгазының шитпиринге үндээлээш артыкка төлеттинген түннерни эгидериниң бижиктерин тургузары;

— суг объектилерин ажыглааны дээш төлеверни талазы-биле өрелерни хавыраары;

— төлеверлерни чогуур үезинде кирибээни дээш торгаал хемчеглерин ажыглаары; орулгаларның чогуур үнер дестеринден кириилделерни баш удур планнаары; орулгаларны төлээриниң долу хемчээлдинге болгаш чогуур үезинде төлеттинип турарына контрольду боттандыраары.

3. Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы бо доктаалды «Тувинская правда» база «Шын» солунга парлаар.

4. Бо доктаалдын күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының контроль эргелелинге дагызы.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ

рин Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2007 чылдың апрель 18-те үндүргени «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының структураларының дугайында» № 9 Чарлыына база бердинген доктаалына дүүштүрери-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

3. Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың январь 9-та үндүргени «Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга тургузар күрүнө албанының агентилелиниң дугайында Дүрүмү бадылаарының дугайында» № 2 доктаалын күш чок деп санаар.

4. Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы бо доктаалды «Шын», «Тувинская правда» солуннарга парладыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

— «2003-2006 чылдарда Тыва Республиканың девискээринге яды-түрөңги чорукту ажып эртер талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программазының Хайгаарал чөвүлелиниң составын бадылаар дугайында» 2005 чылдың август 220-де № 947;

— «2003-2006 чылдарда Тыва Республиканың девискээринге яды-түрөңги чорукту ажып эртер талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программазының Хайгаарал чөвүлелиниң составына эскерилгелер кириер дугайында» 2006 чылдың июнь 2-де № 723.

3. Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы бо доктаалды «Тувинская правда» база «Шын» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдын күүселдезиниң контролон Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының комплекстиг социал-экономиктиг хөгжүлдэ эргелелинге дагызы.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

1. Тыва Республиканың чуртталга фондузунуң чуртталга бажыңнарын үнелээр талазы-биле Ведомстволар аразында комиссияны тургузар.

2. Коштунган капсырылгаларны бадылаар; Тыва Республиканың чуртталга фондузунуң чуртталга бажыңнарын үнелээр талазы-биле Ведомстволар аразында комиссияның составын;

Тыва Республиканың чуртталга фондузунуң чуртталга бажыңнарын үнелээр талазы-биле Ведомстволар аразында комиссияның дугайында Чурумну.

3. Тыва Республиканың чуртталга фондузунуң чуртталга бажыңнарын үнелээр талазы-биле Ведомстволар аразында комиссияның ажыл-чорудулгазының организастаа-техниктиг хандырылганын хандыраары Тыва Республиканың Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый яамызына дагызы.

4. Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдың май 28-те №320 «Чуртталга бажыңна-

рын болгаш чурттаар тудугларны чурттаас кылдыр шилчидерин чурумчудар дугайында», 2003 чылдың декабрь 31-де №942 «Чурттаарына ажыглаттынмас деп үнелеп көрдүнгөн, чуртталга бажыңнарындан хамаатыларны көжүргөш чуртталга бажыңын бээриниң чурумунуң болгаш байдалының дугайында Чурумну бадылаарының дугайында» болгаш 2005 чылдың июнь 6-да №696 «Тыва Республиканың чуртталга фондузунуң чуртталга бажыңнарын чурттаарына таарышпас деп үнелээриниң талазы-биле Тыва Республиканың Ведомстволар аразында комиссиязының дугайында» доктаалдарын күжүн чидирген деп санаар.

5. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

6. Бо доктаалдын контролон Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдээриниң эргелелинге дагызы.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

«Өөредилге адырына Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тургузарының дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың май 18-те №642 доктаалына эскерилгелерни кириер дугайында

2006 чылдың сентябрь 12 №1090 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың май 18-те №642 «Өөредилге адырына Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тургузарының дугайында» доктаалын Россия Федерациязының чижек эрге-хоойлу актыларына болгаш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2006 чылдың июнь 9-та №78 «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чамдык чарлыктарына болгаш Тыва Республиканың күүседикчи эрге-чагырга органының структураларына эскерилгелерни кириер дугайында» Чарлыын чурумчудар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың май 18-те №642 «Өөредилге адырына Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тургузар дугайында» доктаалына дараазында эскерилгелерни кириер;

1) 3-кү пунктуда «Тыва Республика Чазан» деп сөстүн соонга «күрүнө деткимчезиниң өске-даа хемчеглерин алырына Тыва Республикадан депшиттирген кандидаттарның талазы-биле» деп сөстөрни немээр;

2) 4-кү пунктуң «Тыва Республиканың Чазан» деп сөстүн соонга «күрүнө деткимчезиниң өске-даа хемчеглерин алырына Тыва Республикадан депшиттирген кандидаттарның талазы-биле» деп сөстөрни немээр;

3) өөредилге адырына Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында конкурс комиссиязының составына;

а) «Тыва Республиканың Чазан» деп сөстүн соонга «күрүнө деткимчезиниң өске-даа хемчеглерин алырына Тыва Республикадан депшиттирген кандидаттарның талазы-биле» деп сөстөр-биле немээр;

б) Е.Ч.Салчакты-Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының мурнады хөгжүдер национал төлөвилелдерни боттандыраар талазы-биле эргелелдин начальнигиниң оралакчызы, В.С.Монгушту-«Ак-Довурак хоорай» хоорай округунуң чагырга даргазын (чөпшээрешкени-биле) комиссияның составына немей кириер;

в) эрге-дужаалының аттарын өскерттир; П.А.Морозов — Тыва Республиканың өөредилге сайыды, даргазы; А.С.Ооржак — Тыва Республиканың өөредилге сайыдының оралакчызы, харысалгалыг секретары;

У.С.Ондар — Тыва Республиканың өөредилге сайыдының оралакчызы;

Ч.К.Сат — Тыва Республиканың өөредилге яамызының өөредилгениң шынары болгаш аттестациязы мониторинг төвүнүн специализи;

Л.Ш.Ондар — Тыва Республиканың эртем, өөредилге черлери болгаш аныктар политиказының сайыды.

г) составтан О.Д.Кууларны, Ю.К.Хуруманы уштуп кааптар;

4) инновациялыг өөредилге программазын, технологияларны болгаш төлөвилелдерни боттандыраар өөредилге албан черлеринге Тыва Республиканың Чазаның Даргазының грантыларын тыпсыр дугайында Чурумга:

а) 3.1.2. пунктуларда «Тыва Республиканың Чазан» деп сөстүн соонга «күрүнө деткимчезиниң өске-даа хемчеглерин алырына Тыва Республикадан депшиттирген кандидаттарның талазы-биле болгаш» деп сөстөр-биле немээр;

б) 3.2. пунктуң ийги абзазында «Тыва» деп сөстүн соонга «өөредилге адырына күрүнө деткимчезиниң өске-даа хемчеглерин алырына Тыва Республикадан кандидаттарны болгаш» деп сөстөр-биле немээр;

в) 4.2. пунктудан «болгаш эртемнерни» деп сөстү уштуп кааптар;

5) инновациялыг өөредилге программазын, амгы технологияларны болгаш төлөвилелдерни идепкейлиг шингээдип алган, республиканың өөредилге албан черлериниң эң дээрэ педагогика ажылдакчыларына Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналын тыпсыр дугайында Чурумга:

а) 3.1.1.пунктуда «болгаш эртемнер» деп

сөстү уштуп кааптар;

б) 3.2.1. пунктуларда «Тыва Республиканың Чазан» деп сөстүн соонга, «күрүнө деткимчезиниң өске-даа хемчеглерин алырына Тыва Республикадан депшиттирген кандидаттар талазы-биле болгаш» деп сөстөр-биле немээр;

в) 4.1.пунктуда «болгаш эртемнер» деп сөстү уштуп кааптар;

б) салым-чаяанның аныктарга болгаш школачыларга Тыва Республиканың Чазаның Даргазының аттыг шаңналдарын тыпсыр дугайында Чурумга:

а) 2.2. пунктуда «Тыва Республиканың Чазан» деп сөстүн соонга «күрүнө деткимчезиниң өске-даа хемчеглерин алырына Тыва Республикадан депшиттирген кандидаттар талазы-биле болгаш» деп сөстөр-биле немээр;

б) 3.1.пунктуң үшкү абзазында «болгаш эртемнер» деп сөстү уштуп кааптар;

в) 4.1.пунктуда «болгаш эртемнер» деп сөстү уштуп кааптар;

7) салым-чаяанның аныктарга болгаш школачыларга Тыва Республиканың Чазаның Даргазының грантыларын тыпсыр дугайында Чурумнуң 3-кү кезээнге:

а) ийги абзацта «болгаш эртемнер» деп сөстү уштуп кааптар;

б) үшкү абзацта «Тыва Республиканың Чазан» деп сөстүн соонга «күрүнө деткимчезиниң өске-даа хемчеглерин алырына Тыва Республикадан депшиттирген кандидаттар талазы-биле болгаш» деп сөстөр-биле немээр;

8) инновациялыг чурумда ажылдап турар эң дээрэ класс удуртукчуларына Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын тыпсыр дугайында Чурумга:

а) 3.2. пунктуга:

бирги, ийги болгаш үшкү абзацтарда «Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң талазы-биле агентилел» деп сөстү «Тыва Республиканың Эртем, өөредилге черлери болгаш аныктар политиказының яамызы» деп сөстөр-биле солуур;

үшкү абзацта «болгаш эртемнер» деп сөстү уштуп кааптар;

б) 3.3.пунктуда «Тыва Республиканың Чазан» деп сөстүн соонга «күрүнө деткимчезиниң өске-даа хемчеглерин алырына Тыва Республикадан депшиттирген кандидаттар талазы-биле болгаш» деп сөстөр-биле немээр;

в) 4.1. пунктуда «болгаш эртемнер» деп сөстү уштуп кааптар;

9) 4.1. пунктуда Тыва Республиканың хоорайларының болгаш суурларының ниити өөредилгениң школачыларын эң дээрэ удуртукчуларына Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын тыпсыр дугайында Чурумга, «Тыва Республиканың Чазан» деп сөстүн соонга «күрүнө деткимчезиниң өске-даа хемчеглерин алырына Тыва Республикадан депшиттирген кандидаттар талазы-биле болгаш» деп сөстөр-биле немээр;

10) өөредилге адырына Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында конкурс комиссиязының дугайында Чурумга:

а) «Тыва Республиканың Чазан» деп сөстүн соонга «күрүнө деткимчезиниң өске-даа хемчеглерин алырына Тыва Республикадан депшиттирген кандидаттарның талазы-биле болгаш» деп сөстөр-биле немээр;

б) 1-ги пунктуга дараазында редакцияны кириер:

«1.Өөредилге адырына күрүнө деткимчезиниң өске-даа хемчеглерин алырына Тыва Республикадан депшиттирген кандидаттар талазы-биле болгаш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының шаңналдарын болгаш грантыларын тыпсыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның чанында Конкурс комиссиязы доктаамал ажылдаар чөвүлээр орган болур болгаш Россия Федерациязының Президентизиниң чижек эрге-хоойлу актылары-биле тургускан, Россия Федерациязының Чазаның, Россия Федерациязының өөредилге болгаш эртем яамызының, Тыва Республиканың Чазаның чижек эрге-хоойлу актылары-биле салым-чаяанның аныктары болгаш школачыларны, өөредилге системазының

ажылдакчыларын, республиканың ниити өөредилге албан черлеринин инновациялыг идепкейлиг чоруун күрүнөдөн деткир болгаш идиг бээр сорулга-биле шааналдар болгаш грантыларны алыр кандидаттарны болгаш тыпсыр айтырылганы сайгарып көөрү-биле тургускан.

в) 3 пунктуну өөредилге адырынга күрүнө деткимчезинин өске-даа хемчеглерин алырынга Тыва Республикадан депшиттирген кандидаттарны база» деп сөстөр-биле немээр;

г) 4-кү пунктунун абзазынга дараазында уткалыг немелдени кирирер;

«—Тыва Республикага дүүштүр Россия Федерациязының өөредилге болгаш эртем яамызының бадылааны санын Тыва Республиканың муниципалдыг өөредилгелер талазы-биле шаанал акшаларның, шааналдарның болгаш грантыларның санын хуваар.»;

д) 6-гы пунктунун бирги болгаш үшкү абзазында «болгаш эртемнер» сөстү уштуп кааптар.

2. Бо доктаал албан езузу-биле парлаан хүнүндөн күштүг болуп кирер.

3. Бо доктаалдың күүселдезинин контролон Тыва Республиканың Чазааның Аппаратының мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерни боттандыраар талазы-биле эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

2007 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле «Кадыкшыл» бурунгаар хөгжүлделиг национал төлөвилелди боттандыраар талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының рейтингизинин дугайында

2007 чылдың август 9 №798 Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың июль 6-да үндүргени «Тыва Республикага «Кадыкшыл» бурунгаар хөгжүлделиг национал төлөвилелди боттандыраар талазы-биле муниципалдыг тургузууларның (кожууннар, хоорай округтары болгаш суурлар) рейтингизин тодарадыр методиканы бадылаарының дугайында» №842 доктаалы езуугаар Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. кириртинген-
2007 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле «Кадыкшыл» бурунгаар хөгжүлделиг национал төлөвилелди боттандыраар талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының түңнел рейтингизин;

2007 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле чоннуң кадыкшыл байдалын тодарадып турар көргүзүлгелер езуугаар Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының рейтингизин;

2007 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле ажылдап турар чоннуң немелде диспансеризациязын чорутканы езуугаар Тыва Республиканың муниципалдыг өөредилгелер талазы-биле шаанал акшаларның, шааналдарның болгаш грантыларның санын хуваар.»;

публиканың муниципалдыг тургузууларының рейтингизин бадылаар.

2. Каа-Хем, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Өвүр кожуннарда «Кадыкшыл» бурунгаар хөгжүлделиг национал төлөвилелди боттандыраар талазы-биле ажылдың чедир чоруттунмай турарын айтыр.

Чеди-Хөл, Би-Хем, Тожу болгаш Чаа-Хөл кожуннарда «Кадыкшыл» бурунгаар хөгжүлделиг национал төлөвилелди боттандыраар талазы-биле эки ажылды демдеглээр.

3. Муниципалдыг тургузууларның удуртукчуларынга:

2007 чылдың бирги чартында «Кадыкшыл» бурунгаар хөгжүлделиг национал төлөвилелди боттандыраарының рейтингизинин түңнелдерин администрацияларның коллегия хуралдарына сайгарарын;

рейтингизинин түңнелдери-биле бирги черлерни ээлээн кожуннарның эки дуржулгазын өөренип көөрүн;

чоннуң кадыкшыл байдалын тодарадып

турары социал көргүзүлгелерни экижидери-биле хемчеглерни алырын база муниципалдыг тургузууларның чурттакчы чонунуң вакцинациязын болгаш немелде диспансеризациязын 100 хуу эртирерин хандыраарын сүмелээр.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парладыр.

5. Бердинген доктаалдың күүселдезин хынаар кылдыр Тыва Республиканың Чазааның Аппаратының бурунгаар хөгжүлделиг национал төлөвилелдер боттандыраар талазы-биле эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

2007 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле «Кадыкшыл» бурунгаар хөгжүлделиг национал төлөвилелди боттандыраар талазы-биле Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының ТҮҢНЭЛ РЕЙТИНГИЗИ

Муниципалдыг тургузуулар (кожууннар)	Муниципалдыг тургузуугунуң чагырга даргазының Ф.А.А.	Кожууннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның Төлээлекчилер хуралдарының даргалары	Эмнээшкин-профилактика албан черлеринин улуг эмчилеринин Ф.А.А.	Балл	Ээлээн чери
Чеди-Хөл	Дартай-оол Н.И.	Суктер-оол В.Д.	Монгалыби С.К.	49	1
Би-Хем	Гончаров В.Н.	Артык-оол А.С.	х.к.т.Доронина З.Н.	45	2-3
Тожу	Х.к.т.Маады Е.К.	Бараан У.Ч.	Байкара В.Н.	45	2-3
Чаа-Хөл	Балбан-оол Д.К.	Седен А.М.	Суван П.Т.	43	4
Кызыл	Ондар С.К.	Монгуш А.Х.	Сенди В.В.	42	5-7
Кызыл хоорай	Донгак Д.К.	Ананьин Ю.Ю.	Ондар О.Д.	42	5-7
			Кашпык-оол В.Х.		
			Ондар У.А.		
Эрзин	Дамдын Б.А.	Кур А.Д.	Хайбы С.Б.	42	5-7
Таңды	Ондар С.Ч.	Куулар Е.М.	Оюн М.Т.	41	8-9
Мөңгүн-Тайга	Салчак С.О.	Намы Ш.И.	Куулар С.Д.	41	8-9
Улуг-Хем	Сендин И.О.	Дамдын В.Д.	Кошкендей В.Ш.	39	10-11
Бай-Тайга	Монгуш М.С.	Кочаа С.Х.	Чудан-оол Р.М.	39	10-11
Чөөн-Хемчик	Тулуш А.Н.	Ондар С.Ч.	Куулар Х.Б.	38	12
Тес-Хем	Орус-оол В.С.	Санчат С.А.	х.к.т. Халбыш-оол Ч.О.	37	13
Тере-Хөл	Дондуп Г.В.	Шижээ Л.И.	Тумен-Байыр О.В.	35	14
Каа-Хем	Салчак А.А.	Анчи М.М.	Томочаков А.Т.	33	15
Сүт-Хөл	Донгак М.Б.	Монгуш Э.Б.	Турчина М.М.	29	16
Барыын-Хемчик	Идам-Сюрюн И.С.	Домбаанай Н.К.	Кужугет Л.К.	27	17
Өвүр	Куулар А.С.	Саая Ш.Д.	Куулар В.Н.	23	18

2007 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле чоннуң кадыкшыл байдалын тодарадып турар көргүзүлгелер езуугаар Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының РЕЙТИНГИЗИ

Муниципалдыг тургузуулар (кожууннар)	Төрүттүнери			Өлүп хораары			Чайгаар өзүлдө			Ие кижинин өлүп хораары			Чаш уругларның өлүп хораары			Бичи уругларның өлүп хораары			Ниити аарып турары			Ээлээн чери
	2006 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле	2007 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле	Эрткен чылдың чогуур үе-хуусаа-зынга дүүштүр хөгжүлдөзи, %	2006 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле	2007 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле	Эрткен чылдың чогуур үе-хуусаа-зынга дүүштүр хөгжүлдөзи, %	2006 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле	2007 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле	Эрткен чылдың чогуур үе-хуусаа-зынга дүүштүр хөгжүлдөзи, %	2006 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле	2007 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле	Эрткен чылдың чогуур үе-хуусаа-зынга дүүштүр хөгжүлдөзи, %	2006 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле	2007 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле	Эрткен чылдың чогуур үе-хуусаа-зынга дүүштүр хөгжүлдөзи, %	2006 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле	2007 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле	Эрткен чылдың чогуур үе-хуусаа-зынга дүүштүр хөгжүлдөзи, %	2006 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле	2007 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле	Эрткен чылдың чогуур үе-хуусаа-зынга дүүштүр хөгжүлдөзи, %	
Тыва Республика	19,2	22,2	15,6	11,8	11,3	-4,2	7,4	10,9	47,3	33,9	58,4	72,3	21,7	16,7	-23,0	1,3	1,0	-23,1	657,3	620,8	-5,6	
Бай-Тайга	17,3	20,7	19,7	8,5	10,5	23,5	8,8	10,2	15,9	0	0	0	47,2	23,8	-49,6	1,5	1,2	-20,0	396,6	377,2	-4,9	11-13
Барыын-Хемчик	21,4	22,7	6,1	11,7	12,0	2,6	9,7	10,7	10,3	0	684,9	+1 сл.	21,7	20,5	-5,5	1,2	1,6	33,3	707,6	562,0	-20,6	16-17
Чөөн-Хемчик	19,6	26,7	36,2	15,3	12,2	-20,3	4,3	14,6	+3,4	0	0	0	29,4	28,9	-1,7	1,7	1,8	5,9	651,9	575,4	-11,7	14
Каа-Хем	20,6	20,2	-1,9	14,4	13,5	-6,3	6,2	6,7	8,1	0	0	0	15,4	31,5	104,5	1,9	1,4	-26,3	362,9	397,1	9,4	15
Кызыл	19,7	23,5	19,3	11,3	10,4	-8,0	8,4	13,1	56,0	0	0	0	9,1	11,4	25,3	0,8	1,0	25,0	439,7	678,2	54,2	8-9
Мөңгүн-Тайга	20,7	22,5	8,7	10,2	12,1	18,6	10,5	10,5	0,0	0	0	0	47,6	14,5	-69,5	1,8	0,9	-50,0	485,9	332,5	-31,6	5-7
Өвүр	19,5	17,9	-8,2	9,1	8,2	-9,9	10,4	9,7	-6,7	0	0	0	0	28,6	+2 сл.	0,8	3,7	+4,6	332,2	764,4	-130,1	18
Би-Хем	13,0	20,3	56,2	14,8	13,2	-10,8	-1,8	7,1	+3,9	0	0	0	0	8,9	+1 сл.	1,1	0,6	-45,5	549,3	538,0	-2,1	3
Сүт-Хөл	26,7	18,7	-30,0	5,7	10,6	86,0	21,0	8,0	-61,9	0	0	0	17,9	38,0	112,3	1,4	1,5	7,1	414,1	281,5	-32,0	16-17
Таңды	19,5	22,0	12,8	13,0	9,8	-24,6	6,5	12,2	87,7	757,6	0	-1 сл.	22,7	6,8	-70,0	1,0	1,1	10,0	302,2	304,1	0,6	5-7
Тере-Хөл	16,6	27,3	64,5	11,1	20,7	86,5	5,5	6,6	20,0	0	0	0	66,7	0	-1 сл.	5,3	0	-1 сл.	738,5	1320,4	78,8	11-13
Тес-Хем	25,6	22,0	-14,1	10,0	11,7	17,0	15,6	10,4	-33,3	0	0	0	26,1	0	-3 сл.	1,4	0,3	-78,6	1012,6	974,4	-3,8	10
Тожу	17,9	25,5	42,5	16,9	14,6	-13,6	1,0	10,9	+10,9	0	0	0	74,1	0	-4 сл.	2,3	0,5	-78,3	1280,3	496,4	-61,2	2
Улуг-Хем	20,9	24,2	15,8	13,2	12,8	-3,0	7,6	11,4	50,0	0	0	0	14,9	25,8	73,2	1,1	0,9	-18,2	638,8	594,5	-6,9	11-13
Чаа-Хөл	18,6	22,6	21,5	13,9	11,9	-14,4	4,7	10,7	127,7	0	0	0	50,8	0	-3 сл.	2,0	0,4	-80,0	608,7	1226,2	101,4	5-7
Чеди-Хөл	16,9	20,8	23,1	10,8	9,7	-10,2	6,0	11,2	86,7	0	0	0	14,9	0	-1 сл.	0,8	0	-1 сл.	763,1	465,4	-39,0	1
Эрзин	18,5	22,6	22,2	8,4	7,8	-7,1	10,1	14,7	45,5	0	0	0	26	21,1	-18,8	1,6	0,8	-50,0	427,5	266,1	-37,8	8-9
Кызыл хоорай	17,9	21,5	20,1	11,5	10,9	-5,2	6,5	10,6	63,1	0	0	0	18,6	14,5	-22,0	1,1	0,7	-36,4	861,2	737,5	-14,4	4

2007 чылдың бирги чартының түңнелдери-биле ажылдап турар чоннуң немелде диспансеризациязын чорутканы езуугаар Тыва Республиканың муниципалдыг тургузууларының РЕЙТИНГИЗИ

Эмнээшкин-профилактика албан черлери	2007 чылда план	2007 чылдың бирги чартында план	2007 чылдың бирги чартында планның күүселдези			Ээлээн чери
			Төлөттинген реестрлер, абс. санга	Планның күүселдези, %	Төлөттинген түн, муң рубльге	
Чөөн-Хемчик ТКЭ	481	291	505	173	272,7	1
Кызыл ТКЭ	1444	763	773	101	417,4	1
Улуг-Хем ТКЭ	1016	673	673	100	364	1
Бай-Тайга ТКЭ	361	128	128	100	69,1	1
Өвүр ТКЭ	511	261	261	100	140,9	1
Эрзин ТКЭ	134	134	134	100	72,3	1
Сүт-Хөл ТКЭ	1287	295	295	100	159,3	1
Би-Хем ТКЭ	539	439	427	97	230,5	2
Барыын-Хемчик ТКЭ	1110	1016	984	97	531,3	2
Каа-Хем ТКЭ	788	788	660	84	356,4	2
Чеди-Хөл ТКЭ	231	231	193	83,5	104,2	2
Чаа-Хөл ТКЭ	673	173	136	80	73,4	2
Таңды ТКЭ	1477	575	421	73	227,3	2
Кызыл хоорайның муниципалдыг поликлиниказы	6122	1742	1215	70	656,1	0
РКДП	2742	798	557	70	300,7	0
Тес-Хем ТКЭ	541	541	287	53	154,9	0
Тожу ТКЭ	535	0	0	0	0	0
Мөңгүн-Тайга ТКЭ	808	0	0	0	0	0
Тере-Хөл ТКЭ	113	0	0	0	0	0
Ниити түнү	20893	8848	7649	86	4130,0	0

Өрттен артпас...

ДҮРҮМНЕРНИ ХАЖЫТКАНЫНДАН...

Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилелиниң бо хүннерде хүлээп алдынган доктаалы езугаар республиканың девискээринге сентябрь-октябрь айларда «Сиген» деп операция чарлаттыганын.

Белеткеттинген мал чегин кадагалап алыры – чугула айтырыгларның бирээзи. Сигенни белеткээри, чайның изиг хүннеринде база чабс-чайыктыг үеде дыка-ла түвектиг. А ону өрт айылындан кадагалап-камгалаары бо берге үеде кончуг чидиг айтырыгларның бирээзи болуп артып турар. Чамдык чурттакчыларның боттарының оваарымча чок болганындан белеткеп алганы сараат сигени өрттенип турары чажыт эвес. Чижээ, август 23-те Каа-Хем кожуунун Дезиг-Аксы суурга хуу кижиниң 6 тонна сигени өрттенген, өрттүң өөскүп үнгөн чылдагааны – от-биле оваарымча чок чорук. Буруулуг кижиге – ээзи боду. Ол өртке удур дүрүмнерни хажытканы дээш 10 муң рубль когаралды бодунга-ла чедирген.

Август 28-те Чаа-Хөл суурга кажжа өрттенген түннелинде, аңаа 0,5 тонна сиген өрттенген. Өрттүң девискээри 30 д.м. болган. Когарал 4 муң рубль. Харын-даа өрт чурт-

талга бажыңыңче дамчываан – өртчүлөр шалып-дүргени-биле келгеш, өрттү өжүргөн.

Сентябрь 4-те Сүт-Хөл кожуунун Суг-Аксы суурга кежээ 11 шак үезинде база-ла ээзи бодунун буруузу-биле 2 тонна сигенин отка алзып алган. Ооң-биле бодунга 6 муң рубльдиң когаралын чедирген. Бо өрттерге кижиге когаралы болбааны улуг аас-кежик болуп турар, ынчалза-даа сиген ээлери бодунун оваарымча чогуңдан, дүрүмнерни сагываанындан малын чөм чок арттырып, улуг когаралды бодунга чедирип, кызыл күжү-биле белеткеп алган сиген-ширбилин отка алзып ап турары харааданчыг.

Ынчангаш мындыг чоруктары болдурбазы-биле өрт ажилдакчылары бажың бүрүзүн кезип, ырак малчын аалдарже рейдилерни кылып, өрт айылынга хамаарыштыр тайылбыр ажылын чорудуп, хыналдаларны эгелээр.

Сигенни өртке удур дүрүм езугаар шыгжаарының дүрүм-

нери:

- сигенни электри шугумнарын-дан 15 метр, оруктан 20 метр, херим болгаш тудуглардан 50 метр ыракка сарааттаар ужурлуг;

- сараат сиген турар девискээрни долгандыр 4 метр черни аңдарар, чарып каан черден сараатка чедир 5 метр болур;

- сараат чанынга ажык от салып, таакпы тыртып болбас;

- бичии уруглары сиген шыгжамырларыңче чоокшулаарын азы аңаа ойнаарын шуут хоруур. Дүнеки үеде хайгааралды дыңзыдып, өске кижилер кирбес кылдыр туда кадарары, өжегерезн өрттедир чорукту болдурбазы чугула;

- сарайлар болгаш кажжаалар кырынга сиген салыры шуут хоруглуг.

Бо айыттыганын хемчеглерниң кол сорулгазы – бир эвес кандыг-бир чылдагаандан сараат өрттени берген болза, чанында турар сараатче, бажың-балгатче азы кажжае, херимче өрт дамчып таравазы болуп турар.

Мал-маган тудуп амыдырап турар чон сиген-сараат белеткелениң үезинде ону шыгжап алы-

рынга хамаарыштыр боттары янзы-бүрү дээштиг хемчеглер албас чүве болза, сигенни өрттен кым-даа камгалап бербес. Бир дугаарында сиген ээлери боттары харысалгалыг болур ужурлуг. Чон боду от-көс-биле оваарымчалыг болуп, уруг-дарыгы сиген-ширбиил шыгжамырларының чоогунче чагдатпазы эргежок чугула.

Ынчангаш, хүндүлүг чонувус, черле от-көс-биле оваарымчалыг болуп, өрттүң айыыл чок чоруунун дүрүмнерин сагыңар. Бичии уруглары хайгаарал чокка арттырбаңар, көскү черлерге от болгаш отка айыылдыг чүүлдер салбаңар! Мал чегиниң шыгжамырларын өрт айылындан камгалап, серемчилелдиг болуп, үстүнде айыттыганын негелделерни шыңгыы сагып, өрттү болдурбазының бүгү байдалдарын тургузарын силерден дилээр-дир бис. Силерниң болгаш уругларыңарның айыыл чок чоруу база белеткеп алган мал чегиниң камгалалы силерден хамааржыр!

С.ШОЙЗАТ,

ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле агентилелиниң информация бөлүүнүң даргазы.

Төрээн өөмнүң коданындан,
Төрел чонум аразындан,
Амыдырал аайы-биле
Алыс чурттан ырак чор мен.

Өскен-төрээн черинден ырак, өске черге доктаамал чурттап чоруурга, өй-өйлөп чоок улузу, ойнап-өскөн чер-чуртунун каас-чараш чурумалдыг бойдузу, ооң кайгамчык ажил-иши кижилери бо-ла сагышка киргилээр болурдур. Мээң алыс-ла төк кээп дүжүп, төрүттүнгөн черим ады-сураа алгаан, ызыгуур салгаан мөгелерлиг, күш-ажылга шылгараңгай кижилерлиг, чүзүн-баазын чоруктуг чүгүрүк аъттарлыг, экер-эрес малчыннарлыг, узаныр-чазаныр ус-шевер өгбелерлиг, ужука ораашпас уран холдуг энелерлиг, Тываның база бир чараш булуну, Сүт-Хөл кожуунун төвү Суг-Аксы суур ол чүве.

Билип кээримге-ле, авам, ачам ол кожуунун Киров аттыг совхозтун малчыннары улус чораан. Олар час дүжөргө, кыштаандан Ортаа-Хову, Алды-Хову, Чанаш-Аксы ол ынчаар чазаглап, күзгелп чораанын кончуг эки сактыр мен. Ачамны 1940 чылдарда «Киров» совхозтун таваан салышкан баштайгы үндезилекчилериниң бирээзи деп чүвени сөөлүндө, улгадып келгеш, билип алган мен.

Мен школа назыны чеде бергенимде, ачам Сиген ашак (ооң шола ады) авам-биле кады Чөөн-Хемчик кожуунун Теве-Хаяның «Үлегерлиг станцияга» көжүп келгеш, «Тыва» совхоз тургустунгуже үрүттүң малчыннап келдилер.

Ачам, авам мал ажылынга чыл бүрүде эки көргүзүлгө чедип ап, төрүүр хойдан малдың чаш төлүн чылдың кандыг-даа берге үелеринде чидирг чокка камгалап ап, «Тыва» совхозтун бурунгаар хөгжүлдөзүңге биче эвес үлүг-хуузуң кирип чордулар. Ол ышакш чайның изии, кыштың ажыг соогу дивейн, бүгү назынында мал ажылындан салдынмайн, малчыннарның амыр эвес чымыштыг ажил-ижин кылып чораан, ам аравыста шагда-ла чок хоочуннарның аттарын сактып биживес аргам чок. Олар кымнарыл дээрге, Мөңгүн Балчыр,

Монгуш Очур, Куулар Домуй-оол, Донгак Доскан, Донгак Бавуу, Сат Шууракай, Ховалыг Чигжи, Кара-Сал Семис-оол, Куулар Мангаштай олар төлөптий-биле «Тыва» совхозтун адын сыкпайн чораанын Теве-Хая сумузунун ам улуг назылыг кижилери билир. Оларның чеже баш малды совхозунга өстүрүп

кан хоочуннарның бирээзи ол. «Ады өлүр – баглаажы артар, ада өлүр – ажы-төлү артар» дигеринде утка-ла бар. Үстүнде адааным өгбелерниң салгалдарының «балдырлары» хоомай эвес, машина-техникалыг, мал-маганыг, бай-шыдалдыг багай эвес чурттап чорлар. Ындыгларга арааттар Д.Б.Ооржакты, С.Д.Донгакты хамаарыштырып болур. Оларның азырап өстүргени алды чүзүн хөй малы аал коданы сынышпастан, Айлыг-Ойнуң, Белдир-Шаттың ээнзирезн ховуларын шыва ала берген, чажыкпайн тараа дег, чапты берген ояттап чоруурун көөргө, чараш-ла чораан.

Көжөр ирейниң оглу Сергей Ооржакты Теве-Хая сумузунда танывас кижиге чок. Ол база-ла орду дег оран-савалыг, чорук кылырда мунар машиналыг, чонунга дузалыг чурттап чоруур.

Социалистг ниитилел буступ дүшкөн соон дарый, чурт рынокче шилчилгениң үезинде экономиктиг шын эвес өскерлишкенинниң частырыгларындан көдээ ажил-агый буурап дүшкөн, көдээ бүдүрүлгелер сандарааш, совхозтар үндезини-биле узуткаттыганын. Ооң мурнунда күрүнениң деп адаарывыс шимчээр-шимчевес өнчү-хөреңги оптуг-кажар кижилериниң олча-ажыынче шилчий берген. Көдээ чоннун хөй кези ажилдаар черлер чок артканындан амыдырал-деңгели баксыраан, тура-соруу кошкак чамдык кижилер

чавыт бажыңың Шалык Доржу дээр акый бар. Олакый дөргөн хар ажа дүжүп чоруур назылыг, чолдаксымаар сынныг, тырың мага-боттуг кижиге чораан. Теве-Хая суур ындыг-ла ырак эвес, кожа аалдар аразы хире болганындан, Шалык акый совхозка тудугжу болуп ажилдап чорду. Ооң таваан салышпааны тудуглар амгы Теве-Хая сумузунда барык-ла чок деп болур. Чуртталга бажыңнары, культура албан черлери, мал кажжаалары дээш хүндүлүг дыштанылгаже үнүгүже хөйүнү кылыш-

арага-дарыже сундугуп, өскелерниң өнчү-хөреңгизин оорлап, садып-сайгарып-даа турган таваарылгалар бар. Ындыг берге болгаш аар салым-чол мээң өскөн суур Теве-Хая сумузун база оюп эрттээн. Ынчалза-даа Теве-Хаяның чону кадыг-бергелерге туруштуг, шаандан тура күш-ажылга ынак болгаш азырадыкчы хөөнгө алыспааннар. Өреге бүрүзү демнежип тургаш, дузалал ажил-агыйын тудуп, ногаа болгаш тараа культураларын тарып, рыноктуң бергелеринге дүжүп бербээнер.

Ынчангы сумунун баштайгы соңгуттурган чагырга даргазы Е.С.Грачева боду анык, удуртур ажилдарга арга-дуржулгазы улуг эвес-даа болза, аңаа ундараваан. Бойдустан чаяттыганын салымы-биле ол сумузун билдилг башкарып, чонун човатпайн, кыска хуусаада соңгу талакы кожууннарның эң дээре сумуларының санынче Теве-Хаяны кирип-даа чорду.

Каш чыл эрткенде, Елизавета Грачеваның ажылынга арга-дуржулгазы бедзенин, билиг мергежилниң ханылаанын сумузунун чону хандыр билгеш, ону каш удаа чагырга даргазынга катап соңгуп аздаа турдулар.

Тыва Республиканың Чазаа Е.С.Грачевага эки кылгай ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тывысканы таваарылга эвес. Ооң амыр-дыш чок харысалгалыг болгаш чымыштыг ажил-ижин, кижилер-биле чуугаалажып билир мөзү-бүдүжүн, удуртукчу талантылыг салым-чаяанын, карак кызыл күш-ажылын чазактын үнелеп көргөниң бир чижээ ол.

Теве-Хая сумузунун амгы чагырга даргазы С.Т.Чүлдүм кожуун чергелиг албан-дужаалдарга ажилдап чораан, билии шыырак, бедик мергежилдиг, арга-дуржулгалыг специалист. Ол база сумузун бедик деңгелге удуртуп, ооң экономиказын болгаш чоннун социал байдалын экижидип шыдаар деп кандыг-даа чигзиниг чок

Кым англилеп эки билири?

Кызылдың студентилер хоорайжыгажынга республиканың школаларының өөреникчилериниң аразынга англи дылдың эң эки билириниң талазы-биле конкурс эрткен.

Ук конкурсту «Флекс» дээр америк программаның шугуму-биле бисте ийи дугаар эрттирип турары бо. Эрткен чылгы конкурстуң тилекчилери 5 тыва школачылар АКШ-тың аңгы-аңгы штаттарына анаа бөдүүн америк өг-бүлелерге чурттап, өөренип, бир чыл болур. Бо чылгы конкурска Кызылдың школачыларындан аңгыда Улуг-Хемден, Каа-Хемден, Барыын-Хемчиктен төлээлекчилер кээп киришкен. Конкурс үш турлуг: баштайгы ийизинге тест айтырыгларынга харыялаары болгаш англи дылга чогаадыг. Үш дугаар ээлчээнче баштайгы ийи турга англи дылды билир талазы-биле шылгарааннарны конкурстуң эрттирикчилери шилип алып болгаш тускай беседалажышкыны эрттирер. Бо ээлчеге тилекчилерге кордакчыларның өске чуртка барып чурттап болур аргаларындан эгелээш, кадыыңга чедир хууда шынарларын база барымдаалап көөр.

чугаалап болур. Көдээ чоннун амыдырал-чуртталгазын кончуг эки билир кижилерниң бирээзи ол.

Сумунун чону 2006 чылда боттарының күжү-биле сарыг шажының камгалал суварганын суму девискээринде тудуп-тургузуп алгы өөрүңүд. Сумузунун чонун эвилелдеп тургаш, чагырга даргазы Сүрүн-оол Түлүшович Чүлдүм хүрээни туттуруп шыдаар деп амы-хумда бүзүрээр мен. С.Т.Чүлдүмнүн чингине кол даайы Кенден-Сүрүн Езутуевич Хомушкун социализм үезинде хөй чылдарда Бурятияның Иволга хүрээзиниң улуг бажызы болуп, улус-чонну эм ойттар дузазы-биле эмнеп, ном номчуп, мөргүл кылып, кадагааты каш дылды билир хары черге чурттап чораан кара чаңгыс тыва кижиге ол.

Белдир-Шат аттыг КУБ-тун даргазы, Теве-Хая сумузундан Чөөн-Хемчик кожуунун Төлээлекчилер палатасынче депшиттирген депутат М.А.Кууларның хүрээ тударынга үлүү улуг дээрзинге кандыг-даа маргыш чок. Ол ук сумуга төрүттүмээн, аңаа өспээнда бол, кончуг аныяанда аңаа келгеш, аңгы-аңгы албан-дужаалдарга ак сеткилдиг ажилдап чораан дарга чүве.

Үстүнде бизэним ийи чагырыкчы-биле эрткен чүс чылдың 60-70 чылдарында Теве-Хая сес чыл школазынга өөренип чордум: олар үстүкү, мен адаккы класстарга. Олар школаның тулган эки өөреникчилери, үлегерлиг өг-бүлелериниң ажы-төлдери чүве.

Мээң арай өөредилгеге кошкак байдалымны башкыларым эскергеш, эки өөредип, эртем-билиг чедип алзын дээш, изиг күзелдин-биле идигни берип, сүмени кадып чораанын ам-даа утпайн чоруур мен. Ам аравыста чок башкыларымны чылы-биле сактып, арткан хоочун башкыларымга чүггө экини күзээр мен.

Эрткен үелерни хүндүткел-биле сактып, бо чүүлүмнү доозуп олура, чаңгыс чер-чурттугларымга аас-кежикти, сеткил-сагыжыңар кажан-даа хоозуравазын, кылган ижинер кезээде бүдүңгүр болзун деп күзеп артым.

Николай ДОНГАК,
ТР-ниң иштики херектер органының хоочуну, пенсионер.

ӨСКЕН ЧЕРИМ МЕҢЭЭ ЭРГИМ

НОМГА ҮНЕЛЕЛ

«Таңды кожууну» деп номнуң авторларының бирээзи Ш.Б.Куулар чаа үнген ук номну бистиң өг-бүлөгө бээрге, дораан-на харамдыгып, номчуй кааптывыс. Ынчанмастың аргазы чок, кайывыс-даа ол кожуунга улуг хамаарылгалыг бис. Ким Данилович бо эжи-биле чаңгыс партага кожа олуруп өөренип чораан. А мен оюннарга 43 чыл дургузунда энэрелдиг келин болуп чурттап чоруурдан аңгыда, ием талазы-биле Таңды кожуун уктуг мен.

1800 чылдар төнчүзүндө Таңды-Уулага эрге-дужаалдыг бай, хөй мал-маганныг, арбын ажы-төлдүг улуг ноян Түмен-Байыр деп өгбөм чурттап чораан. Түмен-Байыр өгбөвистиң улуг огулу Ензак дээрзи херэжун дунмалары-биле Таңды кожууну ээлээн, а ийи дугаар огулу, авамның ачазы Булчуң дээрзи Кежик-Чыргал деп дунмазы-биле Тес-Хем кожууну ээлээн турган. Ынчангаш «Таңды кожууну» деп номну номчурувуска, биске чоок, эргим болду.

Авторлар кожуунун, суурларның төөгүзүн кончуг делгерей, тода тайылбырлап бижээнинге мага хандывыс. Өгбөлөрүвис амыдыралы шуут каракка көстүп кээр-дир. Улуг акым Седип Баирович Аракчаа: «Чүве билип кээримге, ол дөртөн чылдар эгезидир ийин, кырган-ачам суг Чагытайга чайлаглаар. Тес-Хемнин

Шимээлиг-Хемден чоруптарга, көшкөн аалдың бажы Чагытайга кээп турар, а кудуруу Балгазын суурнуң ындынга Каскал дээр сууржугаш турган, ооң дужунга чоруур» — деп, сактып чугаалаар. ТАР үезинде Таңды кожуун эн улуг девискээрлиг кожуун турган. Ону номнуң авторлары архив материалдарына даянып тургаш, тодарадып карак кызыл ажылдааны демдеглексенчиг. Номнуң бирги кезээ К.Д.Минцлованың «Ыракта чурт» деп аттыг номундан үзүндүлөр кирип тайылбырлааны мээң сеткилимге кончуг таарышты. «Ыракта чурт» ном чүгле школачылар эвес, эртем талазын сонуургап чоруур студентилер, аспирантылар, харын-даа эртемденерге херек.

К.А.Маспык-оол, Ш.П.Куулар кайызы-даа республиканың асурагылыг кижилери-дир. Факты-

ларга, документилерге даянып тургаш, чүгле чурттуң төөгүзүн эвес, кожуунун тургузукчуларынын, чурттакчыларынын укызыгуурун, салгалын чуруктар-биле тайылбырлап бижээнин үнелес арга чок. Мен бодум журналист ажылым аайы-биле авторлардан-даа, номда кирген күш-ажылчы кижилерден-даа чеже катап интервью ап, кожуунун суурларына, турлагларына, кыштаг-чайлагларына четпедим дээр! Ол бүгү мырыңай дүүн чаа дег каракка көстүп кээр-дир. Ол чүл дээрге, номнуң дылы бөдүүн, чечен-мерген бижиттингени ол. Ылаңгыя чурумалдыг чараш хөл Чагытайны кайгамчыктыг бойдустуң янзы-бүрү хуулгазын өңнеринге денеп: даң бажында кызыл, дүш үезинде ногаан, кежээликтей ала-шокар апарындан бээр бижээни кончуг чараш.

1970 чылда Совет Эвилелинин ийи дакпыр Маадыры Москаленконун, 1994 чылда Россия Федерациязының бирги Президентизи Б.Н.Ельциннің Чагытай хөлге келгенин төөгүп бижээни, сактырга, аңаа кижжи кожа турган дег. Номдан уруглар өгбөлөрүнң бойдус дугайында солун чугааларын билип алыр. А Дус-Хөл дугайында:

XIX чүс чылдың төнчүзүндө XX чүс чылдың эгезинде Сватиков дээр орус тараачын Дус-Хөлден эвээш эвес дусту узуп үндүрүп турган. Ооң Саян артында сөөртүп ажырган дузунуң деңизи беш муң пуд чедип турганын архив материалдары херчилеп турар. Ол үеден эгелээш, орус чон Дус-Хөлду Сватиково деп адаан. Бо база номчукчуларга билип алгы дег төөгү-дүр. Аңаа чеже-чеже кижилер ол-бо булуннардан дыштаныр ийик?! Ол ышкаш чаа Чазактың удуртукчулары номчааш, дус айтырыын көдүрүп, программа-даа тургузуптар чадавас. Техника сайзыралдыг үе ышкажыл.

Уругайлыг аржааны. Бо аржаан дугайында бистиң кырганаачавыс Данил Башкарович Данзын-оол төрели Максим Мунзук-биле мурнун былаажып хөөре-жирин дыка дыңнаар турдум. Оларның чугаазындан алырга, аржаанның бажында арга-эзимниг куй бар. Аңаа бир бай орус хөй алдын чажырып каан, ол шыгжамырнын картазы бир татарда бар суг джиб бүдүү чугаалажыр-даа турду.

«Таңды кожууну» деп номда кирген чуруктар база бистиң сеткил-хөөнүвүске аажок дегди. Ооң 14 дугаар арнында 1951 чылда Бай-Хаак школазынга 6-гы класска өөренип турган чуруун Ким Данилович көргөш, башкыларын сактып, оларның аразында авазының кады төрээң дунмазы, фронтучу акызы Оюн Саңгай-оолду танып,

чаңгысклассчыларын бирден-бирээ чокка аттарын адап, кымның канчаар өөренип, каяа ажылдап чораанын чугаалап сактып олурду. Чаңгыс ол чурук безин бүдүн төөгү.

Ук номдан Тывага профэвилел чөвүлелинің сайзыралын база эки тайылбырлаан. Ооң хоочуннары Тамара Чаш-ооловна Норбу, Сергей Дамбаевич Киров, Шаңгыр Пиче-оолович Куулар, Чаагай-оол Серенович Монгуш дээш, оон-даа өскелерниң күш-ажылын амгы аныктар билип алырынга эки тодаргай бижээн-дир. Оларның ачызында Тываның мурнакчы малчыннары, бөдүүн ажыл-ишчилери, эрес-кежээ аныктары «Найырал» поезди-биле ССРЭ-нің сурагылыг хоорайларында аян-чорукту организаптап турганы база балаттынмас.

Номнуң тиражы эвээш-тир, 500 экземпляр. Бистиң өг-бүлө ону алдындан артык кадагалаар бис.

Хүндүлүг авторлар! Бистиң сагыш-сеткиливисти доюлдурган онзагай ном дээш мөгейдивис. Оюн алышкыларга бөлгөш оларның авазының омур-хевиринге тураскаал кылганыңар дээрге езулуг эр мөзү-бүдүш-түр. Силерниң бижээн номнарыңар-даа, алботтарыңар-даа анык-өскөнгө үлгер-чижек. Чаа-чаа чогаалдарыңар манап, каң дег кадыкшылды өг-бүлөвис мурнундан күзөдивис.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ.

Чыыжыңга чыгылып келгеннер

Чеди айның 28-тиң хүнү, аяккааң-даа болза, сериин, таарымчалыг эки хүннерниң бирээзи турган.

Сүт-Хөлдүн хүндүлүг чурттакчылары чораан Данзырыкпай огу Алдын-оол биле Тас уруу Сүрүн-маа Ховалыгларның салгалы баш бурунгаар дугуржулга езугаар чарлажып алганы-биле эртенгиңиң 10 шакта Алды-Хову аксы Хемчик кыдыында арыг ортузунда алаакка чыгылып келгеннер. Төрөл-бөлүктүң чыыжын үстүндө ирей-кадайның оолдарының улуу Дамдын Ховалыг ажиткаш, төрөл-бөлүктүң төөгүзүнүн дугайында делгерей таныштырылганы кылган. Чыыштың кол сорулгазы: бирээде, ирей-кадайның салгалы чеже кижжи апарганын санап, түннеп үндүрери, ийиде, бот-боттарын хандыр билчип, салгалдарын таныштырары.

Ук төрөл-бөлүктүң үндезини болур Алдын-оол Ховалыг 1901 чылда, ооң өг-бүлөзүнің херээжен ээзи Сүрүн-маа Ховалыг 1906 чылда төрүттүнген. Оларның чүгле бодундан төрүүн ажы-төлү он: дөрт оол, алды кыс. Ол он кижиден өзүп-көвүдүүн ажы-төл каттышкаш, үжен алды кижжи болган. Ирей-кадайның салгалы дөрт чада четкен.

Ол дөрт чадада тараан кижилерниң нити саны чүс үчен беш. Олардан чыышка чүс тос кижжи киришкен. Аразында билишпестери-даа бар, арнын көрбээн-даа бол, дыңнааннары-даа бар. Чогум өгбөлөрүниң арнын көрбээн-даа болза, дыңнаан, билер.

Төрөл-бөлүктүң чыыжы спортчу маргылдаалар: оол, кыс уругларның аразында чада чарыш, хол бөмбүү, тыва хүреш болгаш оюнтоглаа-биле эрткен. Оюн-тоглааны ирей-кадайның үш дугаар кызының ажы-төлүнүн улуу Зоя Ондар солун кылдыр башкарып чоруткан.

Чыышты бедик денелге эртрип организаптаан Дамдын, Комбу Ховалыгларга, Дарый Ондарга, Клара Сатка, Шой Монгушка төрөлдери өөрүп четтиргенин илередип, байырлашканнар.

Аваа МОНГУШ, күш-ажылдың хоочуну.

ТӨРӨЛ ЧОНУМ

• Сактышкын •

Хемчик Кашпалының болгаш Улаан-Быраа чоннары кады-кожа чурттап чораан боорга, оларның дугайын эки билер мээң акыларым Ондар Курбаа, Түлүш Самбуу менээ чугаалап берип турган, а мен ол хемчикниң шуптузун кезип барып, караам-биле көргөнимден, олар сагыжымда олчаан көстүп арткан, утпаан мен. Кажан Ийме суурумдан Кызылче көжүп чоруп турумда, мени үдээң дөргүл-төрөлдөрүм «Черивисти утпайн, ооң дугайын бижир силер» деп дилеп турган чүве. Үе дүрген эртип турар, далашпас болза, озалдаар. Кашпал улузунуң төөгүзүн тода чугаалаар кижилер эвээжээн. Ам мээң харым база чеден ажа берген, оларның чагыын күүседип каар дээш, билер шаам-биле бижип олур мен.

Тыва Арат Республика тургустунганының соонда, чер-девискээрни хуваап турар үеде, төөгүге билдингир бо черни Улаан-Быраа сумузу дивейн, Ийме сумузу деп адаан. Ол Чөөн-Хемчик кожуунунга хамааржып, Чадаана хоорайдан эң ырак, эң улуг девискээрлиг суму болган. Ийме дээрге Хемчиктиң солагай талазында улуг ала дагы ынчаар адаарын билер мен. Ону Улаан-Бырааже чоокшулап орган кижжи кайы ырактан-на көрүп каар. Хемчик Кашпалының эгезин ол даг салган.

Ийме деп сөстүң утказын болгаш дыл талазы-биле сайгарар чүве болза, «Ий мен» дээн сөс-түр дээрзин мээң тыва дылым башкызы Салчак Конгар тайылбырлап бергенин утпаан мен. Ол кончуг шын болгу дег. Бир эвес Ийме дааның чанынга чеде бээр болзунарза, шынап-ла, ооң Хемчикке кирген чартыы хөй каат бажын ышкаш кадыр ийлиг болгай. Кырын көөрге, орту шөлдөрлиг, аъттыг-даа шаап болур, орус эзер ышкаш хөртөө берген турар. Ооң хүнче талазында чамдык даштары ак, өскелери көк-көк болурга, кижилер ону ала даг кылдыр көөр. Шаанда тыва кижилер хуу амы-

дыралдыг болгаш хемнер аайы-биле аңгы-аңгы чурттап чораан. Ону барымдаалааш, Ийме сумузуңуң девискээринге хөй быдаргай араттар турган боорга, башкарынга элтин бодааш, тос арбан кылдыр чарган. Ооң девискээринге Баян-Тала сумузуңуң чанында Өртең-Оваадан, Хөрт-Тайганың Шеле деп черинден Хемчикти куду Улуг-Уруга чедир хамааржып турган.

1950 чылдың январьда Улаан-Быраадан эгелээш, Улуг-Уруга чедир чон чыгылып келгеш, Иймеге колхоз тургузуп хуралдаан. Аңаа Чөөн-Хемчик кожуунунун партия комитетинин бирги секретары турган Константин Дилгижек киржи, чонга байыр чедирип, чагыын берип тургаш, колхозтуң адын В.И.Лениннің ады-биле адап алырын сүмөлээрге, чон чүүлдүзүнүп, ону хүлээп алгаш, ооң адын В.И.Ленин деп чаңгыс үн-биле адап алган. Оон дарга чонну хей-аът кириери-биле мынчаар чугаалаан: «Чөөн-Хемчик кожуунунун төвү Чадаана хоорайдан ырак-даа болза, Улаан-Быраа, Кашпалдың чону ажыл-ишчи, шынчы чон болгай силер, В.И.Лениннің адын шынзыдып, эки ажылдап-чурттары силерден хамааржыр»

Колхоз баштаар черинин баштайгы сорулгазы Кашпалдың эң ырак арбаннарының кижилерин көжүргөш, бажыңарга олуртуру турган. Шом-Шумдан аалдар көжүп келгеш, суур чоогунга хонуп эгелээң. Ол чылын тудугжулар он дөрт аал чурттаар чеди бажыңы туткаш, колхозчуларга берген. Ада-өгбөзүңүң чурттап чораан черин каары берге турган боор. Шом-Шумдан Сат Өпкей кежээ көжүп келгеш, суур чанынга өөн өглөп алгаш, дүне дедир көжүп чоруй барган тава-рылга база турган.

Колхоз даргазы Ондар Дүдөраа малчын кижжи огулу болгаш кижиге-даа, малга-даа тараа улуг ужур-дузалыг деп билген. Сесеге ховузунга тараа тарыыр бодап

алгаш, ооң ортузунга төп шаңны кылдырган. Аңаа кызыл-булуң, чунар-бажың дээш, складка чедир тудугларны кылган. Тараа тарыырынга колхозчуларны бригада кылдыр тургускаш, бригадиринге Т.Самбууну томуйлаан. Баштайгы үеде 2500 га кур черни Сесегеге 1952 чылда тараан. Ол чай чаыстыг эки болганындан тараа чаагай үнгөн. Күзүн кестиргөш, бастыраарга, бир гадан бежен центнерни алган. Он муң ажыг тонна тарааны күрүнеге дужааган. Чаагай дүжүт өстүргени дээш колхозтуң ады Тывага динмирей берген. Ынчан колхоз даргазы Ондар Дүдөраа— Ленин, бригадир Т.Самбуу— Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнери биле шаанаткан. Оон эгелээш, Сесеге тараалаң хову дээр адын сыйкайп келген.

Ол үеде школа биле совхоз харылзаалыг ажылдап турган. Ийме ортумаң школазынга өөреникчилер саны 490 чедип тургулаан. Ол школага 650 өөреникчи ортумаң билигнің документи-тин алган. Оларның аразындан Ондар Уран-оол — алдын медаль, Ондар Айлаң, Монгуш Айыраа — мөңгүн медаль-биле школаны доосканнар. Школаны үр чылда директорлааш, Россия Федерациязының улус өөредилгезинин тергинини, Тыва Республиканың алдарлыг башкызы А.С.Ондар үр-түнелдиг ажылдаан. Школага Россия Федерациязының улус өөредилгезинин тергиннери Э.Б.Цалагова, К.К.Салчак, Ондар Ирина, Ондар Салбак-Кара, Сат Дорлушпан, Ондар Өнермаа, Монгуш Александра ажылдап чораан.

Ийме ортумаң школазын доосканнардан хөй-хөй өөреникчилер башкының, эминичи, садыгның, инжениерин дээш, өске-даа адырның мергежилин шилип алган. Эртембилинин аайы-биле республиканың ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында чедишкенин ажылдап чоруурлар. Оларның чамдыктарын адап көрей: Оланас Курбаевич Ондар — кадык

камгалал сайыдының оралакчызы чораан, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи; Эренмаа Алдын-ооловна Ондар — эмчи эртемнериниң доктору, Россия Федерациязының кадык камгалалының тергинни; Чойганмаа Мытпылаевна Монгуш — уруглар эмчизи; Гагина Алдын-ооловна Ондар — төөгү эртемнеринин кандидады, Тываның күрүне университетинде төөгү факультетинин деканы; Сылдыс Чымбаевич Монгуш — техниктиг эртемнеринин кандидады, Тываның күрүне университетинин башкызы; Зоя Мытпылаевна Монгуш педагогика эртемнеринин кандидады, Тываның гуманитарлыг шинчилел институтунда ажылдап турар.

Карл Маркс аттыг совхозтуң ажыл-ишчи чораан ажылчыларны ада-иезинин арттырып каан малын, эт-сөвин бөлүп, төчөгөвейин тургаш, бо үеде дүүштүр «Улаан-Быраа» деп биче бүдүрүлгө кылдыр адап, он биче чыл дургузунда боттары чурттап-ажылдап келген аныктарны «Эр хейлер!» деп мактап, чоргаарланып ор мен.

Амгы үеде бо биче бүдүрүлгөде 2995 ою, өшкү бар, оларның 1611-и төрүүр. 70 аът, 15 төрүүр бе, 10 төрүүр хаваннары азырап турар. Эрткен чылын кызыл-тасты тарааш, оон 651 центнер дүжүттү ажаап алган, оортан 343 муң рубльдин орулгазын кирип алган.

Бүдүрүлгениң анык малчыннары хөй, олар кырган-ачаларының шаанда чурттап чораан Кашпалда кыштагларын, чайлагларын катап ээлеп эгелээни чоргааралды болдуруп турар. «Улаан-Быраа» бүдүрүлгезинин малы өзүп турарындан чыл санында-ла дөрт-беш хире малчыннары ажылга хүлээп ал турар. Ол бүдүрүлгени Монгуш Өлзей-Бады чедишкенин удуртуп келген. Сактышкыным доозуп тура, Улаан-Бырааның бүгү ажылчын чонунга чедишкенин, быжыг кадыкшылды күзеп артым.

Алдын-оол ОНДАР, күш-ажылдың хоочуну.

• Чогаалчы болгаш үе

УТТУНДУРБАС ХҮН

— Хараган аажок-ла быжыг, амьдыралга ынак, төрзэн черинге бердинген үнүш болдур ийин, дунмаларым — деп, ачазы Александр Тамба-Сюрюнуң чугаазын журналист Сарыг-оол Куулар меңээ сактып чугаалап чорду. — Шынап-ла, дунмам, кижилер куужур хараган ышкаш амьдыралга ханы ынакшылдыг болур болза, төрзэн черин, чонун канчаар-даа каастап, хөгжүдүп болур. Бот-боттары-выстан туттунуп, демнежи, хараган дег, дөзүвүс, дазылыгы быжыг чорза, кандыг-даа хат-шуурган, чаыс-чайык биске доктар болбас — деп, ооң чугаалааны ол хүннү амга чедир утпас мен. Амьдыралга ынакшыл дугайында дыка-ла ханы уткалыг сестер.

Журналист кижиниң ажылы чымшыгы. Эртемденнерниң шинчилелдериниң түңнели-биле делегейде эң-не нарын мергежилдериниң санынче ол кирип турар. Чүге дизе журналист кижиниң ажыл-чорудулгазы чүнүң-даа мурнунда амьдырал, кижилерниң салым-чолу, хүн бүрүдө чөрүлдээр-биле, оларны шиитпирлээриниң айтырылары-биле холбашкан.

Ынчан Сарыг-оол Тамба-Сюрюнович Куулар республиканың хоочун солуну «Шынның» культура, улус өөредилгези болгаш чечен чогаал килдизиниң эргелекчизинге ажылдап турда, мээң чогаалдыкчы ажылче кокпам салым-чаянныг шүлүкчү, журналист-биле белдирлежи, үшчүп келгеш, катчы берген дөш ол чүве. Оон эгелээш, чогаалдарым сүмелек-

чизи болуп, найыралыгы быжыгып эгелээш, ол меңээ хан төрзэн акым дег эргим апарган.

Өнүң ээзи эвилең-ээлдек, хүндүлээчел кижилер. Акыйның ба-жыңыга иелзэн чогаал сайгарып олургаш, маргылдаа үндүрүп, «изиглени» берген үевисте, ак сүттүг шайын аякка куткаш, сунуп чедип кээрге, ону аартаар дээш, оожургай бээр турган бис. Ол үе карактарыма бо-ла чуруттунуп көстүп келир. Эриг баарлыг ие бистерни чогаалдыкчы ажылче хей-аът кирип чораанынга өөрүвес аргам чок.

Сарыг-оол Тамба-Сюрюнович 1992 чылдың январь 14-те «Шын» солунга «Адашкылар шүлүктери» деп чүүлү чырыкче парлап үндүргени бистер адашкыларның чогаалдыкчы амьдыралына уттундурбас хүн болуп арткан. Чүге дизе хей санныг «Шынның» номчукчулары Бай-Тайга кожунда Көк-оол Салчак, Аяс Салчак деп чогаал бижип чоруур адашкылар бар дээрзин билип алганы бистерге улуг деткимче болуп, улам хей-аът киригенин сактып бижип олурарым бо.

«Эки кылган ажыл — элеп читпес алдар». Бо сестер журналист акывыска дорту-биле хамааржыр. «Чыткан хой тургуспас» томаанныг шүлүкчү, журналист Сарыг-оол Куулар оглум Аяс Салчактың «Даглыг чурттуң оглу мен» баштайгы шүлүктөрүнүн чыындызын, мээң «Ужурлуг-ла угбаялар» шоодулгуг, баштак чугааларым чыындызын чырыкче үнер бетинде, оларны «хоюглап»,

белеткээринге дузалажып чораанынга сеткилимниң ханызындан өөрүп, утпайн чоруур мен.

Амгы үеде Сарыг-оол Куулар бистиң аравыста чок-даа болза, ооң бижээн шүлүктери, чогаалдары чүрөктөрүвисте меңге чурттап чоруур. Ооң ады тыва чечен чогаалдың төөгүзүнге артар дээрзинге бүзүрээр мен. Сарыг-оол Кууларның «Идегел» (1975 чыл.), «Бодалдарым боодалдары» (1992 чыл.) шүлүктөр чыындыларын, «Төрзэн черим кижилери» очерктер чыындызын болгаш ачазы Александр Тамба-Сюрюнуң «Хат», «Шеми-Хемим» деп номнарын номчукчулар билер. Чогаалдыкчы бо адашкыларның салым-чаянын дөзөп, оларның салгалдары чогаал ажылын уламчылап турар.

Бо чорааш чогаалчы журналисттиң ырма сынып, хомудуп чораанын сагынмас-тыр мен. Бодунуң берге үлөзүн чүктевишаан, амьдыралдың хат-шуурган чыңгыс эвес удаа ужур шавар чыгыы таварза-даа, алыс дөзү, дазылы Шеминың хараганының дазылы ышкаш быжыг болгаш, бергелерни шыдажып эрткен. Арын-нүүрүн хириктирбейн, амьдыралга ынакшыл оскунмайн, изин истээр ажы-төлдүг, арбын чонуг чурттап чораанынга өөрүүр бис. Ажы-төлү база аңаа чоргаарланып чорзун деп йөрээдим.

Көк-оол САЛЧАК.

Бай-Тайга кожун.
Тээли суур.

Каа-Хем кожунунуң 70 чылынга

ТӨӨГҮДЕ БИЛДИНГИР... мээң чуртум

Бодунуң кыска эвес төөгүзүндө бистиң кожунуvus аңгы-аңгы аттарлыг чораан: Хемгол, Салчак, Малоенсейский, Ха-Хем, 1945 чылдан бээр — Каа-Хем. Орус чондан кыма баштай көжүп турумчуп эгелзэн болдур, ол черниң адын ооң ады-биле адап турган болгаш Кундустуг — Федоровка, Көк-Хаак — Медведевка, Дерзиг-Аксы — Даниловка, Бүрен-Хем — Зубовка апарган. Бо черлер аттары безин кожун солун, маадыр кижилер-биле быжыг харылзаалыг төөгүлүг дээрзин бадыткап турар. 1921 чылда кызыл партизаннар А.Квитный, С.Хлебниковтуң баштааны отряд кожунга совет эрге-чагырганы тургускан.

Амгы үеде кожун 13 муң ажыг чурттакчылыг. Сумулар — 11. Албан черлери, бүдүрүлгелерниң саны 110 болгаш аңгы-аңгы адырларда 200 ажыг сайгарлыкчылар ажылдап турар. Кожун чагыргазын аныяк удурткучу А.А.Салчак башкарып турар. Маңа ТАР үезинде Серен, Лопсан, Н.К.Иванов, 1947 чылдан бээр «Кызыл Тук», «Хүндүкелдин Демдээ» орденнерниң эдилекчизи П.А.Дежнев, К.С.Очур-оол, Ш.Б.Х.Серээдар, Ч.А.Удумбара, С.К.Долгар аңгы-аңгы чылдарда кожунну удуртуп ажылдааш, ооң төөгүзүнге балалбас исти арттырганнар.

Харылзаа белдири — кожунда эң хоочун албан черлериниң бирээзи. Сарыг-Сепке 1921 чылда бир дугаар харылзаа салбыры, баштайгы эмнелге чери 1934 чылда, кожунун тургустунганы-биле кады саңхөө, социал хандырылга килдистер ижыптынган.

Амгы үеде кожунунуң төп эмнелгезин РФ-тиң алдарлыг эмчизи А.Т.Томочаков удуртуп турар. РФ-тиң алдарлыг эмчизи З.А.Куулар, ТР-ниң алдарлыг эмчизи Л.Н.Ким кожунунуң чонунуң кадыкшылы дээш чаңгыс эвес дүннү уйгу чок эрттирип, кадык салгал дээш чонга бараалгап чоруурлар. Эмнелге «Кадык-

шыл» деп национал төлевилелдин республикада рейтингизи-биле 3-4-кү черни Эрзин кожуну-биле үлөжип турар. Ажылдап турар хамаатыларның диспансеризациязының талазы-биле республикада бирги черни алган.

Кожунда база бир хоочун албан чери — мал эмнелгезиниң ажылдакчызы Н.Н.Долгар 2007 чылда чедишкенингиң ажылдааш, РФ-тиң Көдээ ажыл-агый яамызының хүндүлүг бижии-биле шаңнаткан.

ТР-ниң «2006 чылда эң эки бүдүрүлгези» деп атка Каа-Хем хереглекчилер ниитилели төлептиг болган. Кайда-даа ажыл-ишти кижилерниң дугайында алгап-мактап тургаш, оларның башкыларының дугайында чугаалаары чоргааранчыг. Кожунуң сайзыралына, аныяк-ескенниң кижизидилгезинге РФ-тиң алдарлыг башкылары И.А.Достай, А.Г.Орлова, «Октябрь Революциясы» орденниң эдилекчизи С.М.Достай, В.Я.Неволина, М.Ш.Оюн, Д.Лойко, Р.Р.Хорунжинаның кирген үлүг-хуузу улуг.

Кожунуң чурттакчылары чаңгыс чер-чурттулары «РФ-тиң кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы» Н.Ш.Сат, Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры Д.Д.Даваа, «Октябрь Революциясы» орденниң эдилекчизи И.Чигжит, Улустарның найыралы орденниң эдилекчизи Д.А.Дараа, «Күш-ажылдың Кызыл Тук» орденниң эдилекчизи В.И.Щербак, Тываның алдарлыг механизатору Ф.Г.Долганов, Тываның алдарлыг комбайнеру С.К.Кута, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы А.В.Долганова болгаш хей санныг маадырлар: Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, интернационалдык дайынчыларның аттарын утпайн, чаа салгалдарга үлегер кылдыр алгап-йөрээп, Бүрен-Хем школазын алдын медаль-биле дооскан ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оолга чоргаарланып чоруурлар.

Раиса САЛЧАК,

библиотека ажылдакчызы.

Александр Дадаевич
ШИРИН

Үр болгаш аар араанының соонда күш-ажылдың хоочуну, хереглекчилер кооперациязының тергини, Ленин орденниң база өске-даа бедик шаңналдарның эдилекчизи Александр Дадаевич Ширин 2007 чылдың сентябрь 15-те мөчээш.

А.Д.Ширин 1924 чылдың декабрь 31-де Мөрөнге төрүттүнген. Араттың революстуг шеринге албан-хүлээлгезин эрттиргеш, улус депутаттарының Эрзин рай-күүскомунуң секретарына, көдээ ажыл-агый болгаш тудуг килдизиниң эргелекчизинге, Эрзин база Улуг-Хем районнарының суд даргазынга ажылдаан.

1957 чылдан эгелеп, үжен ажыг чылдар дургузунда Эрзинниң хереглекчилер ниитилелин дарга-лаан. Бо үениң иштинде республиканың база бир кыдыг-кызыгаар кожуннарының бирээзинге хереглекчилер кооперациязының ажылы дыка улуг сайзыралды алган. Көдээниң чурттакчыларына тааржыр кооперация системазы тургустунган, ооң четкизи шупту сумуларны хаара туда берген.

Салым-чаянныг, байлак арга-дуржулгалыг, ээ-харыысалгалыг удурткучу кожунга кооперацияның садыгларын, чөмөнчилге база хлеб быжырап черлерни шалыпкыны-биле тудуп, оларны ажыл-лалга кириер дээш улуг күштү үндүрген. Оларның тудуг, транспорт база бараан-биле хандырылгазы кескүзү-биле экижээн. Ырак-узак черде малчынарга автолакалар айткан үезинде доктаамал чедер турган. Кижилер бүдүрген артыкшылдыг продукциязы этти, дүктү, сүттү база алгы-кешти хала чокка садып-сайгарар аргалыг болганнар.

А.Д.Ширинниң хереглекчилер кооперациязының кадрларын

белеткээр, оларны шилиир база өөредир талазы-биле ачы-ха-выязы улуг. Кооперация коллективтеринге бүдүрүкчүлүг ажылды, быжыг корум-чурумну тургусканындан Эрзин хереглекчилер ниитилелиниң ажыл-агый көргүзүү республикада эң дээрлериниң санынга үргүлчү кирип турган.

Ол эвилең-ээлдек, эптиг-чөптүг база бедик негелделиг удурткучу чораан. Ынчангаш кижилер аңаа бүзүрээр, ону улуу-биле хүндүлээрлер. Өг-бүлөзүндө, ажы-төлүнүн, ха-дунмаларының идегелдиг чөлөнгийжи, чоргааралы.

Александр Дадаевичниң хей чылдарда үре-түңнелдиг ажыл-чорудулгазы, республиканың болгаш кожунуң социал-экономика-тиг хөгжүлдезинге кирген үлүг-хуузу бедик үнөлелди алган. Ленин ордени-биле хей медальдар, Хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткан. Ооң ады «XX векте Тываның алдарлыг кижилери» деп күрүнө номунда кирген. Ооң ховар дээн бүдүштү, төлептиг база арыг-чаагай овуру-хевири бистиң сеткил-сагыжы-выска кезээде артып каар.

Ш.В.Кара-оол, Х.Д.Монгуш, В.М.Оюн, Ш.С.Иргит, С.И.Тен, А.П.Дамба-Хуурак, И.В.Чучев, Р.С.Баян, Б.К.Шомбун, Т.Д.Монгуш, С.Т.Кызыл-оол, Г.Ч.Ширин, Т.Ч.Норбу, А.К.Канзай, С.С.Курбатская, Л.К.Аракчаа, В.И.Канзай, А.Д.Кур, Б.А.Дамдын, В.Ч.Ооржак, В.К.Ооржак, О.Д.Күжүгет, Г.С.Беленкова, З.А.Шишигина.

ДЫҢНАДЫГ-ЧАРЛАЛ

2007 чылдың октябрь 6-да Чыраа-Бажы суурнуң үндезилет-тингенинден бээр 60 чылы болур. Тываның бүгү булуннарында чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттугларывысты база борта ажылдап чорааннары байырлалга киржири-биле келирин организастьг комитет дыңнадып, чарлап тур.

Оргкомитеттиң дилээнинден Оолак Кара-Сал.

Чагаалар аразындан

Чаа-Хөлдүн
чамдык айтырыглары

Чаа-Хөл суурда суг айтыры дыка нарын айтырыгларның бирээзи бооп турар. 3-4 хонук иштинде суг колонкаларга келбейн баарга, алаактан суг узуп алыр уjurга таваржыр. Күш-шыдалдыг аныяк улуска безин бергези аажок, а кырганнарга кандыг деп бодаар силер?! Суурда хоочун тракторист Түлүш кырган: «3 хонук иштинде кранга суг дамды-даа келбеди, оолдарга акша бергеш, чүгле ижер суг эккелдирип алдывыс» — деп, хомудуп чугаалап турду.

Суг шыгамырының акшазы кайнаар чоруп турарын Улуг-Хем кожунуң даргалары чонга билдингир кылдыр айтып бижээш.

А бистиң кожунуң ол акшалары кайнаар барганы черле билдинмес. Кылган ажыл база көзүлбес. Черле ынчаш далай адаанче кирген суурларның улузу кударап чор бис.

Кожунуң өөредилге килдизиниң артында ийи каът бажың (маңаа интернат турган) ээн хос тургаш, үптетинип эгелзэн. Хайыраан бажыңны... Бажың чок улуска ниити чурттап бажыңы кылып болур бе?

Депутаттарывыс кайдал? Суг айтыры, клуб, хүрээ тудуу — дөгере силерниң киржилгечерни манап тур.

АЙЛАҢ ТҮЛҮШ.

Чаа-Хөл суур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, үлөттүр килдистер — 2-17-09, 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8676. Чагыг 115.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 В ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүкээш.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинюк-Кравченко, 1).

Солунда парлааттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпөй барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.